Recensies

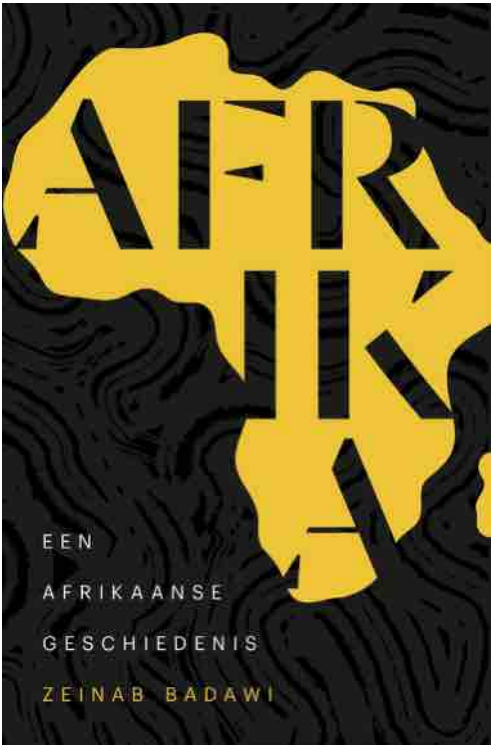

Zeinab Badawi, *Afrika. Een Afrikaanse Geschiedenis.* Utrecht, Uitgeverij Omniboek, ill., 304 blz., ISBN 9789401919807, € 29,99, e-boek ISBN 9789401919814, € 14,99.

De dekolonisering van het denken begint vorm te krijgen. Door dat proces aan te vatten wordt langzaam ook duidelijk hoe diep geworteld de vooroordelen, de blinde vlekken en het misplaatste of overtrokken westerse zelfbeeld wel is. Tegelijk is de ommezwaai een moeilijk proces dat gepaard gaat met veel proberen, en soms vallen en opstaan.

Dit boek is geschreven door een Brits-Afrikaanse vrouw, die naast journaliste en filmmaakster ook het hoofd is van de befaamde School of Oriental and African Studies, aan de Universiteit van Londen. Dat instituut heeft, zoals de gehele Londense universiteit, een wereldfaam en dus was mijn verwachting echt hooggespannen. Niet enkel omwille van de faam van deze universiteit, maar nog meer om de wel bijzonder diep ingeslepen, quasi-evidente koloniale mentaliteit van de Engelse elite gedurende de voorbije paar eeuwen tegenover alles wat niet Engels, en nog meer alles wat niet blank is, kijk ik steeds meer uit naar de effecten van een dekoloniserings-discours in een dergelijke westerse traditie. Meteen met de deur in huis vallend moet ik zeggen: dit boek brengt niet wat het belooft. En toch is het waardevol. Dat vergt dus uitleg.

In een vorige recensie voor Volkskunde (2024 – 125/2, 269-272) besprak ik het boek van Blackhawk, die een gelijkaardig project voorstelde rond de Amerikaanse geschiedenis, gezien vanuit de feiten en bronnen van Native Americans. Hij is historicus en academicus aan een gerenommeerde Amerikaanse universiteit. Blackhawk stelde zich niet tevreden met een 'aanvulling' op de blanke geschiedschrijving, maar toonde aan hoe de aanhoudende en indringende acties, onderhandelingsvoorstellen en ook politieke missies van Native Americans doorheen de eeuwen werden 'vergeten' of bewust weggelaten uit het officiële en zogenaamd wetenschappelijk historische werk, waardoor de 'geschiedenis van Amerika' als vanzelf leek te beginnen bij de 'ontdekking' van het continent door de blanke kolonisatoren. Dekolonisering wordt dan een heel grondig, theoretisch en empirisch onderbouwd project dat onmogelijk door de collega's en zo ook door de bredere publieke opinie kan worden genegeerd. Wat Badawi doet is veel lichter, of zo men wil oppervlakkiger van aard: ze ging over een periode van enkele jaren vooral reizen in Afrika om door het bezoeken van historische plaatsen en gesprekken met nakomelingen van 'grote

families' en met lokale historici een ander beeld van de geschiedenis van het continent op te hangen. Uiteraard worden ook wetenschappelijke studies aangehaald (en heeft het boek een substantiële bibliografie), maar de lezer blijft toch vaak in het vage over de draagwijdte van de argumentatie.

De auteur tracht een beeld te geven dat doorheen de tijd (van prehistorie tot nu) een groot aantal inheemse rijken en gebiedsherschikkingen aanduidt en zo "Afrika" anders voorstelt dan in het koloniale perspectief. Die geschiedenis van een continent beschrijven zonder terug te vallen op de relatieve waarde ervan voor de dominante buitenlandse macht (i.c. Europa) van de voorbije eeuwen, is uiteraard een zinvolle onderneming. De manier waarop dit gebeurt, doet bij mij echter vele vragen rijzen. Naast het positieve gegeven dat de lezer een hele reeks nieuwe feiten krijgt aangereikt of bekende historische gegevens soms in een ander licht ziet verschijnen, is er echter het probleem van de conceptuele kaders waarbinnen de auteur kritiekloos schijnt te werken. Mijn recensie gaat voornamelijk hierover, omdat dit probleem wel gezien wordt door Blackhawk, maar voor Badawi niet lijkt te bestaan.

Concreet: wanneer men beseft slechte of ontoereikende geschiedenis te schrijven door vanuit de invalshoek en de vooroordelen van een dominante cultuur naar de ander te kijken, dan kan de dekolonisering van het denken starten. Wanneer dit echter betekent dat het werk erin moet bestaan om vooral een soort evenknie of vergeten elite in de koloniaal overheerste gebieden te vinden of te documenteren, dan blijft men toch conceptueel in hetzelfde bedje ziek, niet? Waarom moet de geschiedenis van Afrika een soort opeenvolging zijn van een reeks 'leiders' en 'koningen' (de term alleen al), die als het ware een parallel systeem lijken te bieden van de Europese lokale geschiedenis? Was die tweede wel zo correct als we een paar eeuwen werden voorgehouden en waarom dit willen overdoen voor Afrika? Zijn of waren er geen andere, niet parallelle vormen? Op welke grond wordt dit reeds vervallen Europese model als universeel geldig gehanteerd? De lezer krijgt hierover geen uitleg.

Badawi behandelt geheel het Afrikaanse continent, ingedeeld in grote delen die historisch of cultureel (op basis van taal, religie, tijd) zouden kunnen onderscheiden worden. Vaak levert dit uiteraard discussies op over de aard en de samenstelling van die delen. Die discussies worden meestal beslecht door een tijdlijn te hanteren: de auteur begint bij de prehistorie, gaat dan over het oude Egypte en landt bij koloniale en postkoloniale gebieden en staten. In de loop van dat reusachtige traject worden door Badawi talrijke vergeten en ten onder gegane 'rijken' en vooral 'koninkrijken' onderscheiden. Niet zelden worden nazaten van de heersende families (van de koningen en koninginnen) gesproken en als het ware als hoofdbron van informatie over de alternatieve Afrikaanse geschiedenis gebruikt. Dat geeft de lezer een wat wee gevoel: waarom wordt de geschiedenis van een regio en zelfs een continent nagenoeg exclusief geschetst aan de hand van de heersers van toen? Is die geschiedenis van de adel van toen voldoende om een ander, niet-koloniaal beeld van Afrika te garanderen? In de Europese geschiedschrijving hebben we toch een ontvoogding van het denken meegemaakt: waar vroeger enkel de genealogie van de koningen en edellieden volstond om aan geschiedschrijving te doen, vereist de wetenschappelijke ernst vandaag evenzeer relevante gegevens rond de economie, de geloofstradities, de sociale patronen, de kunstvormen en ga zo maar door. Waarom dan nagenoeg exclusief een alternatieve geschiedenis van Afrika schrijven op basis van de verschillende militaire en bestuurlijke 'helden' en hun families? En waarom steeds het gebruik van de manifest westerse of Europese begrippen van koning of koningin

om de waarschijnlijk verschillende types van leiderschap aan te geven? Vaak bekroop me het gevoel dat de auteur vooral ernstig wilde genomen worden door de merkwaardige subgroep van natiehistorici die ook in een aantal Europese landen nog te vinden zijn. Tegelijk is er toch binnen die instituten van geschiedschrijving al een hele tijd een kritische traditie werkzaam (te beginnen met de studie van sociale economische processen, maar ook de wereldstudies in de lijn van Wallerstein en anderen) die ons denken emancipeerde uit de mentaliteit van de natiestaten: we weten ondertussen dat interacties met en afhankelijkheden van grote gebieden aan de ene kant en de lokale uitvindingen en reacties aan de andere kant de grenzen van wat in de 18e en 19e eeuw als natiestaten sterk relativeren. Daarmee samengaand is ook de rol van de koningen en koninginnen van die natiestaten toch wel significant gerelativeerd. In de loop van het boek leek het me vaak dat de auteur toch bleef geloven dat geschiedenis gaat over die dynastieën, en dat de correctie van het beeld over Afrika er eerst en vooral moest in bestaan om de vergeten dynastieën van het continent een plaats te geven. Maar is dat Europees begrip van koninkrijk (als we dat dan al op die schaal kunnen hanteren) zo universeel te gebruiken, en waarop baseert men dat dan?

Mijn kritiek mag hard overkomen, maar de ambitie van Badawi is dan ook zeer groot: een alternatieve geschiedenis van Afrika schrijven. Onderliggend aan mijn kritiek is nog een tweede punt dat ik nergens terugvind in dit boek. Zonder enige twijfel is de Europese politieke geschiedenis al eeuwen nauw vervlochten met een tekstuele traditie. Edward Saidn, die vreemd genoeg ontbreekt in de analyse en de bibliografie van Badawi, wees er al op hoe die focus op tekst ook een wezenlijk instrument van kolonisering werd. Daarbij mag niet vergeten worden dat de meeste tradities in de wereld oraal waren. Dat is geen futiel verschil: oraliteit en tekstualiteit (in de traditie van de Middellandse Zeegodsdiensten) zijn fundamenteel andere manieren om met geschiedenis, politiek en zeker ook opvoeding om te gaan. Oraliteit, noch de impact van tekstualiteit wordt door de auteur echter vermeld of conceptueel geduid. Ik vraag me af hoe gedekoloniseerd men dan nog kan denken. Besluitend kan ik dus stellen dat het boek interessant is omwille van particuliere gegevens en diverse verhalen vanuit de Afrikaanse wereld, die een belangrijke aanvulling vormen bij de koloniale Europese visie. Maar het conceptuele kader is onvoldoende doordacht en daardoor blijven talloze vragen rond de weg uit de koloniale visies open.

Rik Pinxten

Marnix Beyen, Judith Pollmann & Henk Te Velde, *De Lage Landen. Een geschiedenis voor vandaag*, Rekkem, Ons Erfdeel vzw, 2021, 223 blz., ill., ISBN 9789079705337.

Als je de geschiedenis van twee naburige maar nu verschillende landen wil schrijven – België en Nederland – dan kom je automatisch op gelijkenissen en verschillen uit. Tot daar de gemeenplaats. De auteurs van dit boek gaan gelukkig een stuk verder en pogen die gelijkenissen en verschillen naar waarde te schatten en een plaats te geven in de geschiedenis teneinde het heden misschien beter te begrijpen. De gemeenschappelijke elementen zijn uiteraard legio, wat normaal is voor twee aan elkaar grenzende landen aan de noordrand van Europa, waar de grotere spelers – vooral Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en Spanje – elkaar de loef probeerden af te steken om de strategisch goed gelegen havens en de meestal prima draaiende economie tot de hunne te maken. Zo waren oorlogen en veldslagen schering en inslag in onze bij de Noordzee gelegen gebieden. Dit zijn maar enkele constanten in de 600 jaar geschiedenis die het onderwerp van dit boek uitmaken, een soort vergelijkende politieke geschiedenis van beide landen, waarbij het in essentie gaat om de verhouding tussen overheid en burgers – burgerschap, politieke cultuur en bestuur in alle aspecten.

Gemeenschappelijk aan beide contreien is wat de auteurs de geopolitieke ligging met het "waterrijk karakter" noemen – met belangrijke rivieren en stromen en, uiteraard, de Noordzee – hetgeen interessante handelsstromen heeft bevorderd en vandaar ook een sterke verstedelijking. Beide landen zijn ook steeds voor korte of langere tijd de speelbal geweest van de grote staten rondom – Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië – wat zowel tot welvaart als tot onderdrukking heeft geleid. En tot slot kenmerkt België zowel als Nederland zich door een grote interne geografische en sociale verscheidenheid, met tegenstellingen tussen noord en zuid, oost en west (p.7-13).

De verschillen zijn al even duidelijk als de gelijkenissen. De noordelijke gebieden kenmerken zich door het zoeken naar goede bestuurscultuur en gezag via overleg en consensus. Gezagsgetrouwheid en vertrouwen in overheid en gezag zijn de Nederlandse geschiedenis niet vreemd. In het zuiden daarentegen zijn oppositie en conflict veel patenter en op te lossen via veelal niet al te duurzame compromissen. Dat komt hoofdzakelijk door het feit dat Belgen principieel wantrouwen koesteren ten aanzien van de overheid, wellicht een gevolg van de talrijke vreemde overheersers die in de loop van de voorbije eeuwen zijn langsgekomen. De auteurs illustreren dat zelfs met het verschil in aanpak van de recente coronacrisis: in Nederland werd alles gestuurd door de regering, in België/Vlaanderen overtroefden de virologen de politici!

Dat de vereniging van Noord en Zuid onder Willem I net voor de Belgische onafhankelijkheid op een sisser is uitgelopen, had natuurlijk veel te maken met het feit dat Willem nu niet de allerbeste politieke manager was, dat er sinds de Franse Revolutie in België een Franstalige elite was ontstaan die het invoeren van het Nederlands als vijandig beschouwde en dat het hoofdzakelijke katholieke (vooral) Vlaanderen een hekel had aan die protestanten uit het Noorden.

De vertrekbasis van het hele verhaal ligt in de middeleeuwen. Godsdienst- en burgeroorlogen in de 16e eeuw spelen uiteraard een belangrijke rol, net als wat de auteurs de "Scheiding der geesten" in de 17e eeuw noemen. Na het Verdrag van Westfalen (1648) wordt de invloed van Frankrijk onderstreept, vooral in het zuiden. Na de revoluties en de Napoleontische tijd volgt de heikele periode van 1815 tot 1830 en de onafhankelijkheid van het zuiden. Verder komen dan het liberalisme in Zuid en Noord aan bod, de modernisering en het imperialisme die uiteindelijk zullen leiden tot de Grote Oorlog, waarbij Nederland niet rechtstreeks was betrokken. Dat was natuurlijk wel het geval in de Tweede Wereldoorlog waarop na de heropbouw een periode

van welvaart volgde. Kenmerkend voor de tweede helft van de 20e eeuw waren natuurlijk de dekolonisatie, de *Golden Sixties* en de langzaam wassende crisis.

De ruime geopolitieke achtergrond is uiteraard dezelfde voor beide landen. De auteurs getuigen evenwel van een scherpe observatie en verrassende interpretaties wanneer ze onderzoeken hoe Noord en Zuid vaak verschillend omgaan met of reageren op de tijdgeest of externe gebeurtenissen en evoluties. Zo leert de lezer heel wat, niet alleen over "de andere", maar ook over zijn eigen land. Meer nog, dat beide landen verschillende paden hebben bewandeld en nog steeds bewandelen is eigenlijk naar het beeld van de dilemma's waar het huidig Europees project voor staat, zo stellen de auteurs in hun epiloog. Je kan kiezen voor oppositie en verdeeldheid om de eigen identiteit en het eigen gelijk te beklemtonen – dat is het Belgische pad. Je kan evenwel ook gaan voor overleg naar een consensus teneinde een krachtig bestuur te ondersteunen – de Nederlandse weg. In het eerste geval dreigt Europa te verkruimelen (zoals België). In het tweede geval vervalt men in een regentenmentaliteit die tot vervreemding kan leiden. Maar beide paden hebben ook hun positieve kant, zo oordelen de auteurs. Ondanks de polarisatie heeft België het alsnog gedurende bijna twee eeuwen volgehouden. En de bestrijding van de regentenmentaliteit heeft in Nederland altijd geleid tot vernieuwde vitaliteit. "Al kunnen de Lage Landen al lang niet meer als het centrum van Europa worden beschouwd, hun geschiedenis blijft leerzaam voor de toekomst van het continent". (p. 221-222)

Het boek is ingedeeld in 24 korte hoofdstukjes van elke een kleine tiental bladzijden, startend rond 1400 en uitlopend tot heden. Deze indeling maakt de tekst dan ook perfect behapbaar omdat de lezer niet overweldigd wordt door lange of saaie uiteenzettingen. Dit is, wat ons betreft, een zeer overtuigende narratieve techniek. En indien de tijdlijn rigoureus wordt gerespecteerd, volgt het opknippen ervan niet altijd de indeling van de traditionele historiografie. De auteurs besluiten met een bibliografie en een register op begrippen en persoonsnamen.

Zo laveren de drie historici, twee Nederlanders en een Belg, vrolijk door zes eeuwen geschiedenis in een niet al te zware academische, maar wel toegankelijke en verzorgde taal, ingebed in een aangenaam en vlot verhaal. Het is vooral een verfrissend verhaal dat meer dan eens de lezer aanzet om de door de klassieke geschiedschrijving ingeslagen wegen te herdenken en om ze aan te vullen door originele standpunten en consideraties. Of hoe geschiedschrijving zowel in haar aanpak als in haar conclusies toch sterk vernieuwend kan zijn.

Alex Vanneste

Jan Huyghe, *Valentijn van Sint-André van 't Schipgat,* eigen beheer (jan.huyghe@proximus.be), Oostduinkerke, 2024, ill., 96 blzn., € 25,-.

De auteur Jan Huyghe is in dit tijdschrift al enkele keren de revue gepasseerd, met eigen bijdragen of recensies van werken. Uit die geschriften viel af te leiden dat Huyghe een atypische volkskundige is. Als aanvulling op zijn wetenschappelijke bijdragen over de garnaalvisserij (*Volkskunde* 116 (2015),

p. 199-216) beschrijft hij vaak op poëtische wijze het leven in de Westhoek. Zijn werk over de IJzervloed (recensie *Volkskunde* 124 (2023), p. 491-493) is daar ten overvloede het bewijs van. Hij laveert tussen en in de mariene wereld met haar vele tradities, rituelen, verhalen en liederen. In het huidige boek, dat ik voor deze recensie in handen kreeg, stond een dedicatie die het voorgaande nog eens duidelijk illustreert. Hij vraagt zich af of het verhaal van Valentijn een fabelachtig sprookje, een legendarische sage, een anekdotische mop of zelfs een magische mythe is. En na lectuur weet ik het nog niet zo zeker. Misschien is het een beetje van allemaal. Huyghe is een germanist die stamt uit de school van Stefaan Top en hij heeft alle mogelijke vormen van volksverhalen in zich opgenomen. En daarna schenkt hij ze aan de bevolking terug. Niet enkel in geschreven vorm, maar ook als zanger van de volkszanggroep Sinksenbruid, waarmee hij (tot zomer 2021) onder andere ballades en zeemansliederen bracht en zo aanknoopte bij zijn licentiaatsverhandeling over volksliederen.

Een lange inleiding om zijn werk over een gestrande potvis, uitgespreid over meer dan negentig pagina's, te bespreken. De feitelijke gegevens kunnen nochtans vrij beperkt zijn. Op 12 februari 1989 – dus nu meer dan 35 jaar geleden – strandt een logge en verzwakte potvis van 17 meter lang en minstens 50 ton zwaar letterlijk op het strand Koksijde en Oostduinkerke. Hij wordt begraven in Koksijde en in 2019 weer opgegraven. De UGent slaagt erin zijn gebeente te bewaren en ineen te passen. In 2024 vindt hij dan als volledig skelet zijn definitieve rustplaats in het vernieuwde NAVIGO Visserijmuseum als Valentijn van Sint-André. Ondanks de meer dan 300.000 bezoekers (op het strand van 12 tot 16 februari 1989) is dit toch niet meer dan een – weliswaar opmerkelijk – *fait divers* in de vaderlandse geschiedenis.

Tot daar de feiten. Maar kun je daar een verhaal (anekdote) aan ophangen dat meteen ook refereert aan erfgoed en de aanwezige erfgoedgemeenschap? Het antwoord is volmondig ja. Vertrekkend vanuit het zeemonster Leviathan in het boek Job ontspint zich een verhaal dat naar alle kanten uitzwermt aan de hand van die feiten. Huyghe weeft als een allesziende spin verwante verhalen (mythe) in het net van de *Physeter macrocephalus*. Het begint met de naamgeving, die verwijst naar het feest van de geliefden. De potvis – aangespoeld twee dagen voor Valentijnsdag en ondanks de enorme stank – werd meteen met liefde omarmd. Hij groeide uit tot een toeristische attractie, zowel toen als nu in het museum. De plaats van aanspoelen is meteen ook de aanleiding om de *vitae* (legende over de H. Valentijn) erbij te halen.

Dat Moby Dick en kapitein Ahab ten tonele zouden verschijnen, was onvermijdelijk en refereert via deze literaire omweg aan volkse en Bijbelse verhalen over zeemonsters. Vruchteloos lokken de sirenen met hun verleidelijk gezang de aan de mast geboeide Odysseus (sage), op wonderlijke wijze vaart de baron van Münchhausen met z'n schip uit de buik van de walvis, en het is geen verrassing dat Nessie in zijn Schotse loch even boven water komt. Daardoor toont Huyghe aan hoe naadloos die literaire (Chaucer en Melville), Bijbelse (Oude Testament) en volkse verhalen aansluiten bij de hedendaagse overlevering van merkwaardige feiten, geholpen door de – amper twaalf dagen oude – VTM, die zich meteen als *zelfverklaarde zender voor het volk* in de markt kon zetten.

De auteur gaat nog een stap verder door er meteen ook de sprookjeswereld bij te betrekken (sprookje), een wereld die hij maar al te goed kent en ook gebruikt in zijn repertoire als volkszanger. Door zijn begrafenis, ontgraving en herrijzenis lijkt de potvis de tijden te overstijgen en wordt hij als het ware gepersonifieerd (fabel) als – alhoewel in de vorm van een skelet – de vleesgeworden vriend van de inwoners van Koksijde en Oostduinkerke. Hij

wordt het onderwerp van een volkskermis die ons zelfs aan Bosch of Bruegel en zelfs Ensor doet denken.

Dat Jan Huyghe uiteindelijk de *Ballade van Valentijn van Sint-André van 't Schipgat* schreef en aan de hand van een snijdersbank met zijn groep Sinksenbruid (naar een oude lokale traditie) het lied in zijn optredens opnam, lijkt het logische gevolg van zijn volkskundig rondsnuffelen aan een stinkend karkas van een mastodont die de geest gaf op het strand van Oostduinkerke (sage). Of was het toch Koksijde?

Het is net daarom ook moeilijk in te schatten wat het verhaal nu werkelijk is; het bevat al die elementen waaraan de auteur in zijn dedicatie refereert. En het is de ideale aanzet voor een bezoek aan een modern, want vernieuwd, museum dat je meeneemt naar het verleden van de vroegere zeevisserij. Met dit boek vis je zeker niet achter het net.

Is dit verhaal een anekdote, een mythe, een legende, een sprookje, een fabel, of een sage? Of is het dat allemaal tegelijk? Moeilijk om in te schatten wat het nu werkelijk is; het bevat al die elementen waaraan de auteur in zijn dedicatie refereert. En de ontknoping, die wij hier uiteraard niet mogen prijsgeven, maakt de *verwarring* compleet. Want Jan Huyghe eindigt zijn verhaal met een onmogelijk te bedenken, maar waarachtige climax, de verbazing voorbij, in vervreemdende magisch-realistische sfeer doorheen tijd en ruimte … Aan de lezer om die te ontdekken en samen met de auteur verbaasd op te kijken. Magie verzekerd.

Misschien wordt de vervreemding nog groter dankzij de schilderijen van Stefaan Sampers op de schutbladen voor en achter, Stefaan zorgde voor de vormgeving, hij is graficus, kunstschilder.

En dat is dan weer de ideale aanzet voor een bezoek aan een modern, want vernieuwd, museum dat je meeneemt naar het verleden van de vroegere zeevisserij. Met dit boek vis je zeker niet achter het net.

Paul Catteeuw

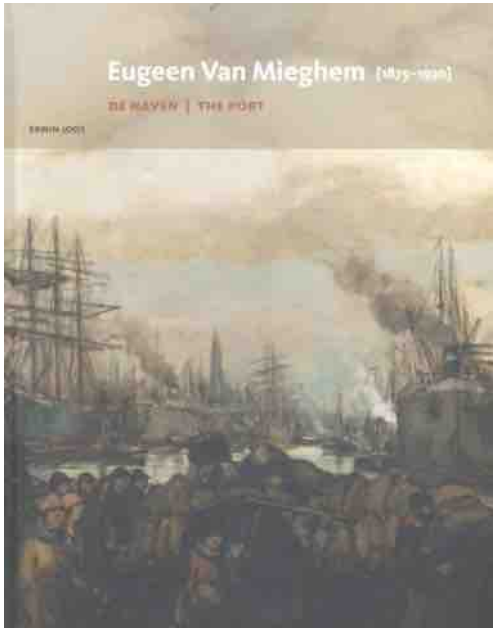

Erwin Joos, *Eugeen Van Mieghem (1875-1930) en de Groote Oorlog 1914-1918*, Pandora Publishers NV, 2023, 224 blz., ISBN 9789053254820, € 47,10.

Wie informatie zoekt over Eugeen Van Mieghem moet bij Erwin Joos (°1954) zijn, oprichter van de sinds 1982 bestaande Stichting Eugeen Van Mieghem en conservator van het Museum Eugeen Van Mieghem aan de Ernest Van Dijckkaai 9 in Antwerpen. De Stichting Eugeen Van Mieghem heeft als doel door publicaties, voordrachten en tentoonstellingen het werk van de overleden kunstenaar een zo ruim mogelijke bekendheid te geven. Tevens beheert de Stichting sinds 1993 het Museum Eugeen Van Mieghem. Erwin Joos is de grote voortrekker van de Stichting: hij is o.m. auteur van meer dan 35 publicaties over het leven en werk van Eugeen Van Mieghem en organiseerde tal van belangrijke tentoonstellingen in binnen- en buitenlandse musea en instellingen (België, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Ierland, Nederland, Tsjechië, Zwitserland en de Verenigde Staten). Ondergetekende heeft

het voorrecht het driemaandelijks tijdschrift van de Stichting te mogen ontvangen, waarin altijd recent nieuws over het oeuvre van Van Mieghem en over de werking van de Stichting is opgenomen: tentoonstellingen, aanwinsten van het museum, wetenswaardigheden, commentaar over en gegevens omtrent werken van Van Mieghem, enz. Verder bevat het blad altijd een aantal reproducties van significante, gekende en minder gekende werken van Van Mieghem, veelal uit privéverzamelingen. De verdienste van Erwin Joos omtrent het oeuvre van Van Mieghem kan als dusdanig niet onderschat worden. Het is te danken aan de mateloze inzet van deze zakenman dat de nu bijna 100 jaar geleden overleden Antwerpse kunstenaar de erkenning én de bekendheid verwierf die hij zonder meer verdient, niet alleen in Antwerpen maar ook ver buiten de grenzen van de metropool.

Van Mieghem is immers lang een onderschat kunstenaar geweest, toch maakte hij rond de eeuwwisseling deel uit van de Europese avant-garde. Invloeden van Munch en Steinlen op zijn jeugdwerk maken dat tekeningen en pastellen uit die periode zonder meer kunnen gezet worden naast deze van Pablo Picasso, Käthe Kollwitz en Kees Van Dongen. De kunstcriticus Octave Maus liet hem in 1901 deelnemen aan het *Salon de la Libre Esthétique*, naast werken van kanjers zoals o.a. Renoir, Monet, Cézanne, Vuillard en Hodler. Internationaal werd Van Mieghem ten volle erkend, maar in Antwerpen wilde geen kat zijn werken kopen. In 1905 verloor hij zijn echtgenote Augustine Pautre (24 jaar) aan tuberculose. Dit zwaar persoonlijk drama hield de kunstenaar tot 1910 weg van alle mogelijke tentoonstellingen. Hij verdween dan ook volledig uit het zicht van verzamelaars en kunstcritici. Pas daarna zou hij opnieuw aanwezig zijn op groepstentoonstellingen in Duitsland en Nederland. De uitbraak van de oorlog in 1914 was andermaal een tegenslag in zijn gestage artistieke opgang. Het is precies in het hier behandeld boek dat we kennis maken met de wijze waarop de kunstenaar de voortgang van de oorlog beleefde. Dit fraai kunstboek is opgedragen aan wijlen prof. dr. Roland Baetens van de Antwerpse universiteit, die in geschreven zowel als gesproken woord zijn oprechte en grote bewondering voor de kunst van Van Mieghem niet onder stoelen of banken stak. Mijn vroegere collega Baetens speelde eveneens een belangrijke en ondersteunende rol toen Joos de Antwerpse gebouwen van de Red Star Line wilde redden van de afbraak en nadien aan het gehele complex een museale functie kon worden toebedeeld.

De laatste publicatie van Joos focust dus op het werk van Van Mieghem van tijdens en in verband met de Eerste Wereldoorlog. Het boek is eigenlijk het vijfde in een reeks over periodes en/of thema's uit het werk van Van Mieghem. Kwamen al aan bod: het jeugdwerk van Van Mieghem, werk uit de periode rond 1912, de art-decoperiode en de landverhuizers van de Red Star Line.

Het boek van Joos bevat 5 hoofdstukken: één per oorlogsjaar en een bijkomend hoofdstuk over 1919 (handelend over tentoonstellingen in Antwerpen en Scheveningen, Willem Elsschot als recensent en de Kunstzaal Palace Hotel). De essentie van het boek omvat 200 bladzijden met, uiteraard, een indrukwekkend aantal reproducties, verschillende foto's en/of postkaarten van tijdgenoten van Van Mieghem, en van Antwerpen of andere locaties tijdens de oorlog en, natuurlijk, commentaar van Erwin Joos. In aantal bladzijden vormen de reproducties het hoofdaandeel van het boek. Bij elke reproductie vermeldt de auteur systematisch en zorgvuldig de titel van het werk, het formaat, het soort grafiek (gekleurd krijt, olieverf op papier of doek, gemengde techniek, pastel, enz.), de datering en de bewaarplaats (Museum Eugeen Van Mieghem, andere musea, privéverzamelingen, enz.) Het groot formaat (28,5 x 22,5 cm) van het boek is zodanig dat de lezer/kijker echt geen vergrootglas nodig

heeft om zelfs de kleinste details in de werken van Van Mieghem te onderscheiden. De hoeveelheid tekst is vrij beperkt - in het totaal ongeveer 40 bladzijden. M.a.w., de commentaar is beperkt maar *ad rem*, net voldoende om de werken te situeren binnen de historische context of om de historische context te duiden. Het is mij evenwel niet duidelijk waarom de auteur binnen elk hoofdstuk zijn interessante en zinvolle commentaar in stukjes heeft gekapt, voor mij soms op een ietwat arbitraire wijze: het had mij logischer geleken om alle commentaar te bundelen vooraan in elk hoofdstuk - maar dat is een detail. Niet minder dan 80% van het boek wordt ingenomen door reproducties. Hierdoor bereikt Erwin Joos zonder enig probleem zijn doel: in de eerste plaats het uitgebreide oorlogswerk van Van Mieghem ontsluiten voor het grote publiek - met name kunst *tonen*, zonder de lezer/kijken nodeloos te bekogelen met langdradige bespiegelingen *over* kunst.

Het hoofdstuk over 1914 (74 pagina's) omvat de grootste hoeveelheid tekst van alle hoofdstukken (13 bladzijden). Dit kan worden verklaard door het feit dat Joos allereerst en voornamelijk een kort relaas brengt van de eerste oorlogsmaanden: de inval, de aanval op de Luikse forten, de val van Dinant en Namen en niet in het minste het belang van de vestingstad Antwerpen naar waar het Belgisch leger zich op advies van de burgerlijke en militaire overheid aanvankelijk terugtrekt. Natuurlijk komen ook de beschieting van Antwerpen aan bod, de massale terugtrekking van het Belgisch leger naar de IJzer en de verschillende pontonbruggen over de Schelde. Joos sluit zijn tekst over 1914 af met een aantal gegevens over de frontbeweging, het activisme en de eerste slag om Ieper.

In de illustraties die Joos in dit hoofdstuk stopt, vinden we o.m. enkele foto's en postkaarten met voorstellingen van een paar voorname protagonisten en politici, en van door bombardementen vernietigde gebouwen en landschappen in de Westhoek. Enkele van de hier opgenomen werken van Van Mieghem illustreren de wreedheid van de Duitse agressor. Maar het gros van de reproducties betreft de oorlogsvluchtelingen die na de inval en de eerste weken van de bezetting de stad en het land verlaten. Vooral in deze laatste reeks tekeningen slaagt Van Mieghem erin om de sombere ellende en wanhoop van de vluchtende sukkelaars in beeld te brengen, tot zelfs in Nederland toe. In enkele van de vluchtelingentaferelen wordt zelfs Van Mieghems moeder voorgesteld (pp. 35, 64, 65, 67). De grote tekening in gekleurd krijt (p. 36) met de moeder van Van Mieghem is inmiddels en iconisch item geworden. De hele vluchtelingenproblematiek moet op Eugeen Van Mieghem een diepe indruk hebben gemaakt - niet te verwonderen als men weet dat tienduizenden landgenoten hun toevlucht hadden gezocht in de Scheldestad en van daar naar Nederland probeerden te geraken. Verder vinden we ook nog enkele tekeningen van gewonden, Belgische en Duitse militairen, te velde - zelfs in de loopgraven - en stukgeschoten gebouwen en landschappen.

In het hoofdstuk over 1915 (34 pagina's) heeft Joos het over de legendarische dodengang (Diksmuide) en de tweede slag bij Ieper, de bezette stad Antwerpen, de terechtstelling van Edith Cavell en de kunstenaars in oorlogstijd - elementen die behoren tot de essentie van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Interessant is een kort stukje over Jan Van der Ven, een jeugdvriend van Van Mieghem en neef van Jan van Rijswijck. Van Mieghem was in 1914 peter geworden van Francis, de zoon van Van der Ven, geboren in Edegem, en in 1990 overleden in Kalmthout. In april 1915 zou Van Mieghem plannen hebben gehad om samen met Van der Ven naar het buitenland te vertrekken. Jan vertrok evenwel alleen en scheepte in Nederland in naar Rusland, om later naar China door te reizen. Zoals geweten, bleef Van Mieghem in Antwerpen. Van der Ven kwam in 1916 terug naar Europa, eerst naar Rotterdam en Hilversum, vervolgens opnieuw naar Edegem. Hij was een gepatenteerde activist

en werd daar in 1918 voor gearresteerd. Ook in de gevangenis bleef hij gecontesteerde teksten plegen. Hij moest naar Nederland vluchten, maar kwam na enige tijd terug naar België waar hij in 1925 in Bornem overleed. Joos weidt ook uit over enkele "oorlogskunstenaars", o.a. Walter Vaes, Rik Wouters, Rembrandt Bugatti, Hermine David en Leopold Müller. Ook van deze kunstenaars laat Joos ons enkele werken zien - met korte commentaar - waaruit eigenlijk duidelijk de sterke identiteit en eigen stijl van Van Mieghem tot uiting komt.

Naast enkele post- of briefkaarten met kapotgeschoten gebouwen, vinden we in dit hoofdstuk voornamelijk werken Mieghem die militairen voorstellen, vooral Duitse, maar dan niet altijd in oorlogstaferelen. Het gaat vooral om militairen, officieren zowel als gewone soldaten van het bezettingsleger in zijn moederstad, op een vergadering, in de militaire muziekkapel, in de kroeg, een aantal gevangenen, enz.

Het jaar 1916 (28 bladzijden) staat in de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog gegrift als dat van de eindeloze en gruwelijke gevechten bij Verdun, waarbij de Duitsers - zo leert de historiografie ons - eigenlijk geen andere bedoelingen hadden dan het Franse leger uit te putten. Verder heeft Joos het ook nog over een eerste protestbrief van een Vlaamse intellectuele elite, gericht aan gouverneur-generaal von Bissing, en waarin werd gepleit tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit tijdens de Duitse bezetting. De protesteerders waren van oordeel dat een vernederlandsing in die omstandigheden de Vlaamse Beweging in diskrediet zou brengen.

Inhoudelijk leunen de reproducties van 1916 voor een deel aan bij deze van 1915, al vinden we ook een aantal postkaarten over de veldslagen bij Verdun. Een laatste belangrijk aandachtspunt van 1916 is de voedselschaarste. Van Mieghem was daar blijkbaar bijzonder goed van op de hoogte en heeft de ellende bij de bevolking in talrijke tekeningen heel goed en indringend in beeld gebracht, vooral dan de miserie van de oorlogskinderen in de stad en aan de haven, bijvoorbeeld bij de soepbedeling (p. 131 en 135). Niemand kan niet onder de indruk zijn van de grote reeks zeer sprekende tekeningen en aquarellen met voorstellingen van armlastige oudere en jongere kinderen en van vrouwen - bijna alle niet in kleur, alsof Van Mieghem aanvoelde dat zwart of bruin de enige tinten waren om dit soort ontmenselijking vorm te geven.

In 1917 (42 bladzijden) is de enige over de gevechten handelende tekst een passus over de derde slag bij Ieper. Daarnaast behandelt Joos de tweede protestbief en daarmee verbonden het Duitse kamp van Göttingen als activistisch propagandakamp voor Vlaamse krijgsgevangenen; de spion en Vlaamsgezinde leraarsfiguur van Jozef Goosenaerts; de eerste Raad van Vlaanderen; de activistische vergaderplaats van de Alhambraschouwburg; een tegen kardinaal Mercier "protesterende" Paul van Ostaijen; het schetsboek van Van Mieghem bestaande uit versneden uitnodigingen van het kunstenaarscollectief *Eenigen*; de Russische burgeroorlog en Oktoberrevolutie die uiteindelijk zouden leiden tot de ondertekening van de vrede van Brest-Litovsk in 1918; en tot slot de kozakken, een onafhankelijke en militair zeer vaardige groep gemeenschap die de conservatieve Russen steunden tijdens de burgeroorlog en streden tegen het bolsjewistische Rode Leger - Van Mieghem moet ongetwijfeld kozakken ontmoet hebben, net als andere Russen (veelal krijgsgevangen die verplicht dienst moesten nemen in het Duitse leger).

In dit hoofdstuk heeft Joos een aantal werken verzameld van vrouwen in danszalen, schepen aan de kade en op de Schelde, havenzichten die soms sfeervol zijn, enkele huiselijke taferelen, zijn befaamde havenboefjes en buildragers en soms woeste, maar ook vaak triest ogende Russische soldaten.

In 1918 (16 bladzijden) behandelt de auteur het uitroepen van de onafhankelijkheid van Vlaanderen. Een door de Duitsers gestuurd

zogeheten “Vlaams parlement” had over die zelfstandigheid in december 1917 al beslist. De beslissing werd openbaar gemaakt op 22 januari 1918. Op 3 februari vond in de Antwerpse Handelsbeurs een activistische betoging plaats die een tegenmanifestatie uitlokte. Eugeen Van Mieghem was er getuige van een incident waarbij de leeuwenvlag werd belaagd. Dit evenement legde hij vast in enkele tekeningen en in de lithografie *Drie februari 1918* (p. 188 en 189). Enkele van Van Mieghems vrienden - o.a. Pol De Mont, Paul Van Ostaijen, Emmanuel de Bom en Lode Baekelmans - sympathiseerden toen met het activisme. Nog tijdens het jaar 1918 protesteerden de Antwerpse kunstenaars en intellectuelen bij de Duitse rijkskanselier per brief tegen de bestuurlijke scheiding: Eugeen Van Mieghem ondertekende de brief samen met o.a. Flor Alpaerts, Willem Elsschot en Jakob Smits. Op aanstoken van de activisten werd de opsteller van de brief, Louis Franck, in maart gearresteerd en gedeporteerd. Ondertussen hadden de Duitsers in het voorjaar een groot offensief gelanceerd - het zou het laatste worden. Op 11 november werd in de bossen bij Compiègne de wapenstilstand ondertekend. 18 minuten voor het ingaan ervan - met name om 10.42 u sneuvelde aan het kanaal Gent-Terneuzen de laatste Belgische soldaat.

Naast enkele postkaarten en foto’s betreffen de hier opgenomen werken vooral voorstellingen van militairen. We vermelden hier ook speciaal nog de sterke tekening van de vlucht van de Duitse keizer naar Nederland (p. 201) en het feest op de Grote Markt van Antwerpen (p. 203).

Het laatste hoofdstuk, 1919 (11 bladzijden), handelt over de tentoonstellingen van Van Mieghem na de oorlog. Van 8 tot 19 maart 1919 exposeert hij in het huidige Arenberg-theater: niets dan lof in de pers over de ”Oorlogsteekeningen” van de kunstenaar. “Van Mieghems oorlogswerk behoort tot het allerbeste in dit genre en handhaaft zich volkomen naast dit der gekende en veelbesproken buitenlanders. Daarom verdient deze belangwekkende artist [sic] heel wat meer dan het weinige waarmede hij zich in zijn stille afgetrokkenheid tot nu toe tevreden stelde” schrijft de criticus. Van Mieghem was tijdens de ganse oorlogsperiode in Antwerpen gebleven: hij “heeft zijn tijd hier niet verkniesd. Hij heeft integendeel zijn oogen goed opengehouden”, zou Elsschot schrijven. De auteur van *Lijmen/Het been en Kaas* illustreert de uiterst objectieve maar rake kant van Van Mieghems kunst op een unieke en cynische wijze: “*Faute de mieux* heeft hij in de eerste plaats al de variëteiten van *Duitsche* soldaten bekeken, die elkander te Antwerpen vier jaren lang zijn opgevolgd, en wel zóó obstinaat, dat hij ze ten slotte van binnen en van buiten kende. Hun schitterende uniformen en flinke buiken van 1914 en 1915, hun geleidelijke vermagering en vervuiling naargelang de oorlogsjaren elkaar opvolgden en de blokkade nauwer werd toegehaald […] (p. 204). Ook in een recensie van Frederik Lapidoth in *De Nieuwe Courant* krijgt Van Mieghem uiterst positieve commentaar. De recensent kan het evenwel niet laten om te melden dat Van Mieghem slechts 10 van de 76 uitgeleende werken heeft kunnen verkopen - misschien, zo stelt de recensent, wilde de bevolking de oorlogsgruwel zo snel mogelijk vergeten. Een jaar later werd Van Mieghem evenwel opgenomen als lid van de Koninklijke Maatschappij tot Aanmoediging der Schone Kunsten van Antwerpen en werd hij leraar aan de Antwerpse academie waar hij “Tekenen naar het levend model” gaf. Op 10 november trouwde de kunstenaar met Marguerite Struyvelt.

Van Mieghems zoon heeft ooit aan Erwin Joos verteld dat diens vader zich eigenlijk niet met politiek inhield, maar dat hij in 1920-21 alsnog voor de Frontpartij had gestemd. De vriendschap van Van Mieghem met kunstschilder Arseen Kennes - gedeputeerde van de Frontpartij en later lid van het VNV - zat daar voor iets tussen. Hij zou evenwel zijn politieke houding wijzigen, vooral naar aanleiding van twee dramatische overlijdens, dat

van Herman Van den Reeck (1901-1920) en dat van Marten Rudelsheim (1873-1920). Maar uiteindelijk hield Van Mieghem zich afzijdig van alle politieke strubbelingen uit die periode. Hij was eigenlijk een passivist in de lijn van Louis Franck, waarvan Joos terecht schrijft dat men de belangrijke rol die hij in het begin van de oorlog heeft gespeeld nagenoeg vergeten is: hij heeft ervoor gezorgd dat de stad en de haven in oktober 1914 niet werd platgebombardeerd.

Dit laatste hoofdstuk bevat slechts enkele reproducties van Van Mieghem en een paar tijdsdocumenten.

Het boek wordt afgesloten met een kort besluit, een literatuurlijst, een summiere biografie van Van Mieghem, een lijst van musea, organisaties en bedrijven met werk van Eugeen Van Mieghem, een korte bio van Erwin Joos zelf en een lijst van de door hem in binnen- en buitenland georganiseerde tentoonstellingen.

Een eindevaluatie van dit boek is echt niet zo moeilijk te formuleren. Op de iets eigenaardige wijze van de spreiding van de commentaren na, voldoet dit boek aan alle verwachtingen. Wie in die boek maar heel even heeft gebladerd, krijgt meteen een duidelijk beeld van de kunst van Van Mieghem, ook al hebben alle werken iets te maken met slechts één enkel thema, met name de Eerste Wereldoorlog. Dat Erwin Joos een kenner is van het oeuvre van Van Mieghem blijkt al duidelijk uit zijn andere publicaties en zijn werk voor de Stichting en het Museum. Het is alvast een hele heksentoer om verschillende honderden tekeningen rond Wereldoorlog I bijeen te brengen - ook al beschikt Erwin Joos vermoedelijk over een indrukwekkende databank van de productie van Van Mieghem. Maar dit verzamelwerk van het oeuvre van de Antwerpse graficus over de Eerste Wereldoorlog is indrukwekkend zowel wat betreft het aantal werken over dit thema, als de kwaliteit ervan. Het is voor het nageslacht dan ook een zegen dat Van Mieghem tijdens de vijandelijkheden in Antwerpen is gebleven, maar veel meer nog dat hij zijn kunst heeft aangewend om een objectieve getuigenis te brengen van zo goed als alle aspecten van de oorlog in en rond de metropool: van gebouwen en mensen, burgers en militairen, slachtoffers en gewonden, jongeren en ouderen, armen en rijken, mannen en vrouwen,... Uit vele tekeningen van Van Mieghem blijkt overduidelijk dat de kunstenaar bijzonder dicht stond bij de onderwerpen en enorm veel empathie voelde voor de personen die hij tekende. Zijn talrijke realistische tekeningen rond de thema's van de vlucht en de armoedige kinderen en vrouwen zijn daar het beste voorbeeld van: zij zijn zonder meer universeel en tijdloos. En dit laatste moeten we letterlijk nemen: doe sommigen van de protagonisten op Van Mieghems tekeningen andere kleren en/of uniformen aan, plaats ze in een ander land of continent, en je zit midden in de conflicten van de 21e eeuw ...

Alex Vanneste

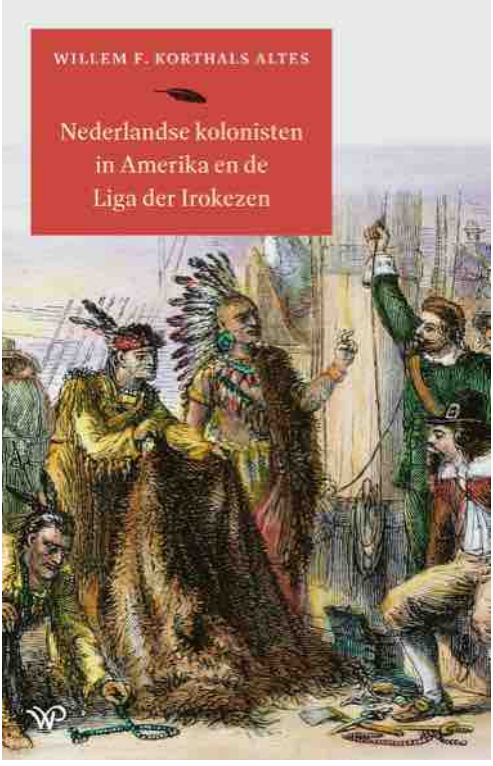

Willem F. Korthals Altes: *Nederlandse kolonisten in Amerika en de Liga der Irokezen.* Zutphen: Walburg Pers, 2024, 142 p.

De Liga of Confederatie van de Irokezen heeft een zeer bijzondere plaats in de geschiedenis van de VS. Deels door het gebied waar zij leefden (de huidige staat New York, de Hudsonrivier en grenzend aan de Grote Meren), deels door hun heel bijzondere politieke orde trekken zij de laatste jaren terug een toegenomen aandacht bij historici van dat werelddeel. Dat Nederlanders (of misschien toch correcter kolonisten van de Lage Landen, gezien de substantiële cohorte Walen en Vlamingen bij de pioniers?) zich in dit gebied, dat een eeuw lang een strijdtoneel zal worden tussen Franse en Engelse kolonisten, onderscheidden op verschillende punten van andere Europese groepen is het onderwerp van dit boek.

Het werk is historisch opgezet, en vormt dan ook in de eerste plaats een studie in het domein van de koloniale geschiedenis van Nederland. Die geschiedenis is dan weer recent sterk bekritiseerd, omwille van zeer ernstige vormen van uitbuiting en zelfs genocidale acties in Suriname, maar ook in Indonesië. Niet alleen werk door Gloria Wekker, maar de aanklacht van de schrijver en mediafiguur Adriaan Van Dis zijn nu welbekend, en de Vlaamse schrijver-onderzoeker David Van Reybroe kwam in het centrum van de belangstelling met zijn boek over Indonesische koloniale politiek. Maar over de aanwezigheid van Nederlanders in de eerste eeuwen van de kolonisering van Noord-Amerika is tot nu minder bekend. Daarvoor alleen al is dit een prijzenswaardig boek. Maar bovendien legt de auteur een zeer hoge graad van nuancering in zijn betoog. Dat doet ook begrijpen waarom de korte tijd van contacten met Nederlanders niet tot traumatische botsingen heeft geleid.

Korthals Altes houdt het bij een zeer strikte tijdlijn, waarbij de bronnen maximaal worden benut om een genuanceerd beeld van de koloniale impact aldaar te kunnen maken. Zijn grote stelling is dat de Nederlanders eigenlijk enkel voor handelsdoeleinden actief waren in de latere oostelijke staten van de VS. Zij bouwden zo netwerken van contacten uit met de Liga van de Irokezen, die ook van hun kant die zakelijke relaties sterk apprecieerden. Dat bracht mee dat noch gebiedsverwerving, noch zieltjeswinning van de kant van de Nederlanders werd ontplooid. Dat was voor beide thema's zeker een bijzonder gewaardeerde aanpak bij de Irokezen, en stond ook in beide punten in schril contrast met de elkaar bekampende andere Europese kolonisatoren, namelijk Engelsen en Fransen. Terloops wordt vermeld dat deze onderlinge strijd tussen beide zowel de Native Americans als de Nederlandse gemeenschappen bijzonder veel schade berokkende. Hetis een beetjee jammer dat de wondere studie van Ned Blackhawk (waarin hij de Indiaanse versie van de appreciatie van de

kolonisering nog maar onlangs zeer overtuigend uiteenzette) niet meer of grondiger aan bod komt. Blackhawk benadrukt immers dat de Franse kolonisering (van Quebec helemaal in het binnenland tot aan New Orleans) veel meer in negotiatie en respectvol samenleven gebeurde met Indiaanse populaties dan de Engelse kolonisering die roof, doodslag en bedrog massaal gebruikte. Hij gaat wel in op de respectvolle pogingen van sommige Founding Fathers (Washington en Benjamin Franklin bv.), wat we ook terugvinden in dit werk van Korthals Altes. Dat de eigenwaan (vooral gesteund op de superioriteitsvisie van de Christelijke Engelsen) die kleine, meer respectvolle pogingen om 'de ander' te kennen en vreedzaam als medeburgers te leren beschouwen uiteindelijk het gewonnen heeft op meer humanistische intermenselijkheid, wordt goed beschreve.. Deze huidige studie benadrukt eveneens in hoeverre dit een gemiste kans en eigenlijk barbarij van de kant van de Europeanen was, wat de auteur tot de laatste bladzijde soms in ingehouden verwijtende en snijdend kritische opmerkingen over de beeldvorming met betrekking tot 'hun' primitiviteit ('de wilden' is een alom gebruikte term in de bronnen) en 'onze' beschaving brengt.

Dit is een moedig en zeer nuttig boek, zeer goed leesbaar geschreven, dat de stilaan gepolariseerde discussie over cultuurverschillen, woke en andere onzinnige beschuldigende termen kan weerstaan om zo toch eerlijk en met zicht op de mondiale mensheid verder te bouwen aan samenleven door luisteren, onderhandelen en respectvol ageren op deze ene aarde.

Rik Pinxten

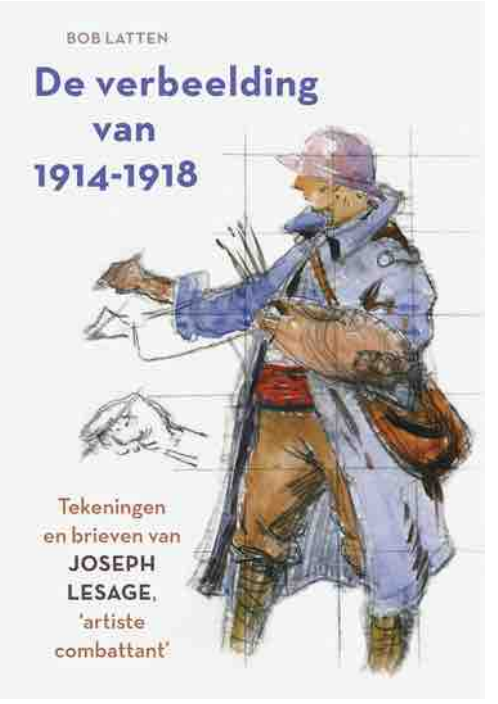

Bob Latten, *De verbeelding van 1914-1918. Tekeningen en brieven van Joseph Lesage 'artiste combattant'*, Hilversum, Uitgeverij Verloren bv, 2024, 312 blz., ISBN 978 94 64551 020, € 39,00.

In 1929 publiceerde Jean Norton Cru (1879-1949) een merkwaardig boek: *Témoins: essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants édités en français de 1915 à 1928* (Paris, Les Étincelles, 1929, 727 p.) Even later verscheen een verkorte versie: *Du Témoignage* (Collection «Les documents bleus», Paris, Gallimard, 1930, 271 p.) – een versie die overigens online kan worden geraadpleegd (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k11702995). In zijn boeken onderzocht Norton Cru ruim 300 getuigenissen van soldaten op het slagveld, niet van officieren of politici. Neen, enkel van hen die de oorlog met lijf en leden hadden meegemaakt, m.a.w. de echte oorlog bekeken en ervaren van onderuit. Hij had geen interesse in teksten

van vele andere auteurs die de oorlog van de hoge pieten beschrijven en die van oordeel waren/zijn dat de ervaring van een soldaat niet belangrijk is voor de geschiedenis en de geschiedschrijving, omdat de soldaten van lage rang uiteindelijk niet beseffen waarvoor ze strijden. Norton Cru zag dat anders en ontwikkelde het idee dat wie dag in dag uit in de loopgraven leeft, uiteindelijk wel degelijk bewust wordt van wat er rondom hem gebeurt en wat de mogelijke gevolgen daarvan zijn – terwijl zijn oversten ver van het slagveld leven en afhangen van zeer partiële informatie en van traditionele tactische en strategische vooroordelen. Volgens Norton Cru beweren de historiografen van zijn tijd ten onrechte dat de stafofficieren de enige specialisten zijn aan wie men de zorg voor militaire geschiedenis kan toevertrouwen. (Jean Norton Cru in *Témoins, Introduction générale,* Agone, 2022, p. 31-32). Het is zonder meer in dit licht dat het werk van Lesage moet worden gezien, als een betrouwbare "schets van de werkelijkheid, echt en oprecht, serieus maar met een vleugje humor" (p. 8.) Het siert Latten dat hij niet enkel de lezer inleidt in het belangrijk werk van Norton Cru, maar tevens dat hij het egodocument van Lesage binnen een correcte traditie situeert.

Dit boek is dus vooral geen geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Het is het relaas van de manier waarop een Franse burger en familiemens de oorlog heeft beleefd en aangevoeld, als zoon, echtgenoot en vader, "met al zijn onzekerheden, zijn twijfels en zijn angsten, maar ook de trouwe kameraad en de moedige soldaat […], bijzondere schilder, etser, graveur en karikaturist" (p. 9). Joseph Lesage is in 1884 geboren in Moret-sur-Loing, een dorp in de omgeving van Fontainebleau. Hij liep school in Parijs en in de buurt van Dijon: in beide onderwijsinstellingen had men gemerkt dat hij een bijzonder goed tekenaar was, vooral sterk in illustraties van klassieke teksten uit de Franse literatuur. Die artistieke kwaliteiten had hij van zijn vader. In 1904 behaalde hij met glans zijn diploma aan de *École des Arts Décoratifs*, een vooraanstaande kunstschool. Een jaar later exposeerde hij al op het *Salon des Artistes Français*. Via zijn zus Marie leert hij Mimy Chesson kennen, met wie hij in 1909 trouwt. Zij krijgen drie kinderen: Jehannette (Nénette, 1911), Anne-Marie (Annie, 1914) en Jaqueline (Jacotte, 1918). Zij woonden op een appartement op het landgoed van Mimy's ouders, in Mazargues (Marseille). Intussen begon de goegemeente zijn kwaliteiten als graficus te erkennen, waaronder ook uitgevers (ook van periodieken), kunsthandelaars en wetenschappers. Steeds probeerde hij zijn vaardigheden en kennis te verbeteren, o.a. door reizen naar Italië, België en Nederland, hetgeen leidde tot de productie van tal van kwaliteitsvolle tekeningen en aquarellen. Zo groeide hij uit tot een "volleerd ontwerper, aquarellist, etser en graveur" (p. 16). Tijdens de oorlog werd hij dan ook nog karikaturist. En het is precies gedurende die oorlog dat hij zo goed als dagelijks naar zijn vrouw schrijft en naar enkele familieleden en vrienden.

In het begin van de oorlog wordt hij naar Lotharingen gestuurd, waar hij respectievelijk vaandeldrager en radiotelegrafist is in een Reservedivisie van het 11e leger dat de oorlog meemaakt in al zijn gruwelen, modderige en ondergelopen loopgraven, stukgeschoten en door granaattrechters gewonde landschappen, ongedierte, ziekten, … Zijn regiment van 2000 manschappen zou uiteindelijk 950 doden en vermisten tellen. Nadien werd hij tot aan het einde van de oorlog radiotelefonist bij Nancy: zijn taak was niet zonder risico's – wegens vaak actief achter het veldgeschut – maar niet zo levensbedreigend als deze van de *poilu* die echt aan het front streed. Lesage zou vier granaatinslagen overleven en raakte een keer gewond. Hieruit moge blijken dat hij inderdaad de oorlog heeft meegemaakt, niet vanuit een gebouw of tent ver achter de gevechtslinies, maar wel daar waar het grootste aantal slachtoffers viel, op de heetste punten van de

gevechtslijn, soms op 10 of 15 meter van de vijand, een afstand die het werpen van handgranaten mogelijk maakte zowel als lijf-aan-lijfgevechten...

Mimy, de vrouw van Joseph Lesage, kreeg ontelbare brieven, briefkaarten en prentbriefkaarten van haar man – zij antwoordde hem zo goed als elke dag. Na het overlijden van Joseph heeft Mimy evenwel verschillende dozen van de haar toegestuurde brieven verbrand, waarmee ze hoopte een aantal pijnlijke herinneringen uit haar leven te bannen. Zij wilde daarenboven evenmin dat anderen ooit de soms intieme ontboezemingen zouden lezen. De brieven waarop het boek van Latten gebaseerd is, zijn deze aan zijn ouders, aan zijn twee broers Henri en Xavier, aan twee andere broers die ook aan het front vochten, aan zijn zussen en aan enkele anderen. George, de vader van Joseph, heeft een 150 brieven bewaard. De in zijn brieven gerelateerde gebeurtenissen uit het dagelijkse frontleven van meer dan één *poilu* werden door Joseph Lesage vaak met zwart-wit schetsen geïllustreerd – aan het front beschikte Lesage immers niet over kleurmateriaal. Zijn vader George zorgde er nadien voor dat verschillende van die tekeningen in het blad *Le Mouchoir* werden gepubliceerd, vaak nadat ze door hem eerst waren ingekleurd of geaquarelleerd.

Het boek van Latten bevat bijna 300 bladzijden brieven van 1914 tot 1918, met tal van zwart-wit- zowel als kleurenillustraties van de hand van Lesage en waarvan vele meestal nog tijdens de oorlog in *Le Mouchoir* werden gepubliceerd. Het is onbegonnen werk om daar een synthese van te maken dan wel een resumé. Eender welke dergelijke poging zou een pijnlijk verraad zijn ten aanzien van de levensechtheid van de brieven van Joseph Lesage. Deze laatste gaat geen enkel onderwerp uit de weg: de gevechten; het vernietigde landschap; de lamentabele toestand waarin de soldaten moesten strijden en rusten; de spanning voor, tijdens en na intense gevechten, vooral in juni en juli 1917; het persoonlijk fysiek en mentaal lijden van de *poilu*; het feit dat sommigen onder hen soms lange maanden moesten wachten op een paar dagen verlof; zijn warm geluk wanneer hij enkele dagen verlof kreeg die hij mocht doorbrengen bij zijn vrouw; zijn eigen slapeloze nachten; hoe hij zelf zijn angsten verwerkt tijdens herstellingswerken aan de telefoonlijnen op schootsafstand van de vijandelijke linies; zijn bedenkingen over de zin en onzin van de oorlog; zijn zo goed als nooit wankelend vertrouwen in zijn geloof; zijn heimwee naar huis, zijn vrouw, familie en vrienden; zijn grote dankbaarheid bij het ontvangen van nieuws van het thuisfront; zijn schaarse maar inspirerende wandelingen langs de Moezel, die hem aanzetten tot het maken van enkele tekeningen of aquarellen waarin elk spoor van de oorlog ontbrak; het bezoek aan sommigen van zijn gewonde vrienden; het zielige kerstfeest aan het front; de helse periode in Verdun in augustus en september 1916, maar ook de enkele mooie rustdagen op een landgoed verder achter de linies; zijn blijdschap wanneer hij verneemt dat heel wat van zijn tekeningen gepubliceerd werden, vooral in *Le Mouchoir* maar ook op andere plaatsen, en positief werden onthaald – en ga zo maar door.

Een paar weken voor de wapenstilstand werd Joseph Lesage ziek: de oorlog had hem misschien niet klein gekregen, wel de Spaanse griep die al bij al tientallen miljoenen doden zou eisen. Doodziek werd hij overgebracht naar een hospitaal in Paray-le-Monial, tussen Moulins en Macon. Hij overleed er op 19 oktober 1918, enkele momenten voordat zijn echtgenote en een van zijn zussen aan het hospitaal arriveerden. Omwille van besmettingsgevaar mocht niemand hem nog zien en werd hij begraven in een massagraf. Drie jaar later werd hij opgegraven en herbegraven in het familiegraf in Marseille. Mimy bleef achter met drie dochtertjes. Hun lot was dat van de 600.000 Franse oorlogsweduwen en de een miljoen Franse oorlogswezen.

Enkele maanden voordien was kapitein Henri Lesage, de broer van Joseph, overleden nadat hij tijdens heroïsche gevechten bij Montvoisin aan de Marne werd getroffen door vijandelijk machinegeweer. Hij sterft op 23 juli 1918 in het ziekenhuis van Dijon, in aanwezigheid van zijn ouders. Een jaar later overhandigde de Franse president hem de *Légion d'honneur*. De oorlog had vier maand te lang geduurd voor Henri, en een maand te lang voor Joseph.

Ruim 100 jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog kennen we inmiddels tal van egodocumenten. De teksten van Joseph Lesage catalogeren onder de briefliteratuur of espistolografie veronderstelt dat Lesage met zijn brieven een literaire ambitie koesterde. Dat was volgens ons geenszins het geval. Het zijn evenmin mémoires geschreven met een andere ambitie, namelijk deze om als waarnemer het nageslacht te informeren over meegemaakte gebeurtenissen en ervaringen. Bij het lezen van de teksten van Lesage blijkt duidelijk dat het hier gaat om persoonlijke brieven rechtstreeks gericht aan zijn naaste en verre verwanten en vrienden, als het ware als emotioneel handvat om het isolement van de oorlog te doorbreken. Zijn brieven voelen duidelijk aan als een voor hem noodzakelijk en permanent mentaal bindmiddel met zijn vrouw en kinderen, zijn ouders, broers, zusters en vrienden – om de opgelegde verwijdering van zijn dierbaren als het ware uit te wissen. De oorlogsfeiten waren uiteraard niet zonder belang voor Lesage, maar de situatie van zijn familieleden was minstens even belangrijk, zo niet belangrijker: getuige de vele vragen naar nieuws van het thuisfront, zijn oprechte en grote bekommernis wanneer iemand van de familie, zoals onder meer zijn moeder, ziek was, en vooral de eigenlijk bijna systematische afwezigheid van geklaag van zijn kant. Hij durfde al wel eens schrijven dat het moeilijk was, dat het sneuvelen van vrienden hem pijn deed, dat hij moe was en onvoldoende nachtrust had, enz., maar dit soort informatie was meestal beknopt en werd overspoeld door zijn talrijke en oprechte blijken van bezorgdheid en liefde voor zijn naasten, zijn interesse voor hun toestand en zijn verlangen om bij hen te zijn.

Kortom, de brieven van Lesage en als dusdanig het boek Latten is een objectieve weergave van de uitgebreide correspondentie van Lesage, waarin de lezer meestal de belangrijkste verwikkelingen van het oorlogsgewoel op de achtergrond wel enigszins kan volgen, althans in de streek waar Lesage verbleef, onder andere ook bij Verdun. Het werd reeds gezegd: men vindt in dit boek dus geen gedetailleerd relaas van de Eerste Wereldoorlog, wel ten overvloede de subjectieve emotionele roerselen van een soldaat die zijn geboortestreek, zijn familie en vooral zijn gezin mist. De pijn van dat gemis overtreft veruit de pijn veroorzaakt door het strijdgewoel van de oorlog zelf. De collectie brieven vormt als dusdanig een soort "histoire interne" van de frontsoldaat – vaak introspectie van het zuiverste soort.

Origineel zijn natuurlijk de talrijke tekeningen van zijn hand, die laten vermoeden dat hij na de oorlog, mocht hij niet zo vroeg zijn gestorven, wellicht tot de gilde van de betere Franse grafische kunstenaars zou hebben behoord. Tal van al dan niet ingekleurde tekeningen en aquarellen zijn op een kwaliteitsvolle manier opgenomen in het boek van Latten. Tot grote tevredenheid van de *artiste-combattant* verschenen de pentekeningen, potloodtekeningen en aquarellen van Lesage vooral in *Le Mouchoir*, maar ook nog in verschillende andere publicaties (*L'Echo de Paris*, *Rire*, *Le Front*, enz.). In zijn brieven laat hij overigens niet na om zich te verheugen over de erkenning die hij geniet en over het werk van zijn vader en anderen om zijn werk tijdens de oorlog – niet zo evident! – een brede verspreiding te bezorgen. Hij tekende gewone soldaten in alle mogelijk houdingen, uniformen en omgevingen, al dan niet vernietigde gebouwen en landschappen, zijn eigen vaak onhygiënische oorlogsbehui-

zing, de loopgraven, milde karikaturen, enz. Hierbij zouden wij evenwel durven stellen dat de pentekeningen zowel als de aquarellen van Lesage niet altijd het niveau halen van de oorlogsgrafiek van zeg maar onze Eugeen Van Mieghem, Alfred Ost of zelfs van sommige “officiële” oorlogskunstenaars. Zij zijn netjes, maar meestal eenvoudig realistisch – eigenlijk bijna koudweg informatief –- en stralen nauwelijks sfeer uit.

De selectie die Latten heeft gemaakt uit het beschikbaar brievenmateriaal lijkt coherent en, voor zover we daarover kunnen oordelen, representatief. De korte bindteksten van de auteur alsook de commentaar en toelichtingen (meestal in voetnoten) vergemakkelijken de lectuur, net als het nuttig fotomateriaal uit het familiearchief. Het boek is netjes uitgegeven: stevig papier, misschien een iets te klein lettertype, en vooral verzorgd en kwaliteitsvol afgedrukte illustraties in zwart-wit zowel als in kleur. Alleen missen we, bijvoorbeeld aan het einde van het boek een globale analyse en/of commentaar over de stijl, de inhoud en de draagwijdte van de brieven.

Alex Vanneste

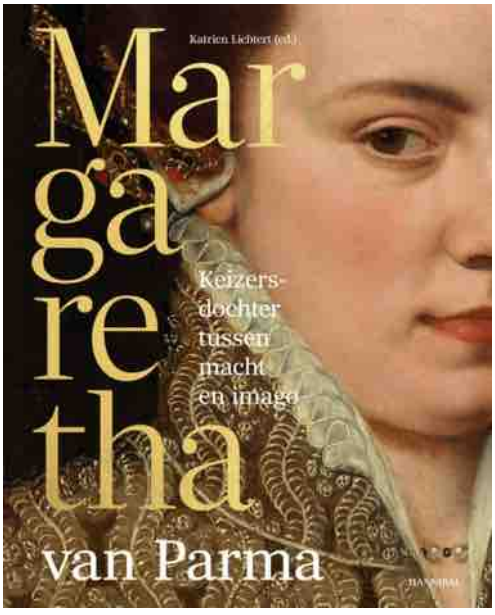

Katrien Lichtert (red.), *Margaretha van Parma. Keizersdochter tussen macht en imago*, Veurne, Hannibal, 2024, 233 p., ill., ISBN 978 94 6494 135 7, € 45. Ook in het Engels beschikbaar: € 49,50.

De dochter van een dienstmeid uit Nukerke, wier vader legwerker was in de Oudenaardse wandtapijtnijverheid, schopt het tot een van de politiek best geconnecteerde vrouwen van de zestiende eeuw. Margaretha van Parma is geen sprookjesfiguur, maar een van de krachtigste vrouwelijke publieke figuren van deze contreien, al is zij heel lang niet naar haar waarde geschat. Een verbluffende en rijke tentoonstelling in Oudenaarde in het najaar van 2024 heeft Margaretha van Parma opnieuw en terecht voor het voetlicht gebracht. Dit boek plaatst haar leven in het Europese renaissancekader, waarin zij zich als een vis in het water voelde. Het Parma en Piacenza in Noord-Italië, waarvan zij hertogin werd ten gevolge van haar tweede huwelijk, was de plek waar zij zich het meest thuis voelde.

Op de cover van het boek prijkt een volgens

mij lichtjes geïdealiseerd schoonheidsportret van haar uit de Britse koninklijke collectie. Naar mijn smaak benadert haar iets soberder portret door Adriaen Thomasz Key, bewaard in het Kunsthistorisches Museum in Wenen (wel op de tentoonstelling te zien geweest, maar niet in het boek gereproduceerd), het meest pregnant haar betekenis als gouverneur en hertogin. Haar wipneus, lippen en vooral haar oogopslag zijn op dit tweede portret net iets anders: kordater en gesofisticeerder. Dat is zeker een kwestie van smaak, al toont het ook dat er zeer aandachtig naar haar werd gekeken als rolmodel.

Het kan meteen gezegd: uitgeverij Hannibal hanteert voor haar historische kunstboeken een zeer hoge kwaliteitsstandaard voor zowel inhoud als lay-out en illustraties, met als resultaat andermaal een boek dat als een fluwelen handschoen de lezer streelt. De vele kleurenillustraties van portretten, historische kaarten, fresco's, tekeningen, gravures, wandtapijten, metalen helmen, valkenkapjes, accessoires en meer zijn stuk voor stuk uitstekend zichtbaar en een streling voor het oog.

Onder impuls van kunsthistorica Katrien Lichtert, die jarenlang origineel onderzoek naar Margaretha uitvoerde, buigt in dit boek een hele trits kunsthistorici en historici zich over de bijzondere uitstraling van de dochter van dienstmeid Johanna Vander Gheynst. Deze laatste had een kortstondige affaire met keizer Karel V, die in 1521 gedurende enkele maanden in Oudenaarde verbleef tijdens een beleg van Doornik. In andere gevallen gaf zoiets aanleiding tot grapjes, al dan niet achter de hand. In dit geval gaf Karel V Johanna niet alleen erkenning als moeder van een van zijn kinderen door haar een voordelig huwelijk te laten sluiten, hij erkende ook het kind als een potentiële waardevolle pion in de geopolitieke strategie van het huis Habsburg.

De kleine Margaretha kreeg haar opvoeding in Brussel en was vaak te vinden in Mechelen, in het paleis van Margaretha van Oostenrijk, gouverneur en cultureel mecenas, een beschrijving die later ook op Margaretha van Parma van toepassing was. Het kan bijna niet anders of zij moet een meisje zijn geweest dat opviel door haar schranderheid. Zij kreeg het hoogste culturele onderscheidingsniveau mee en legde zelf in de loop van haar leven een verbluffende verzameling aan van kunstvoorwerpen en natuurobjecten van exotische oorsprong, kostbaar in goud en zilver gezet en zo exclusief gemaakt. Dat kwam ook omdat zij wat zij in de Nederlanden had geleerd, aanvulde met haar prominente leven in Italië dankzij haar huwelijken: eerst met een zoon van een Medici-paus en daarna met een Farnese, de kleinzoon van een andere paus. Qua bastaardij zat zij op de juiste golflengte.

Ei zo na speelde Margaretha een hoofdrol in het belangrijkste burgerlijke politieke conflict dat de Nederlanden ooit te verwerken kregen. Zij was landvoogdes van de Nederlanden toen in de vroege jaren 1560 de eerste tekenen van de Opstand onder de edelen zich manifesteerden en was opnieuw regent in de jaren 1580, toen Spanje bezig was met een beslissende herovering van haar Nederlandse bezittingen. In beide gevallen verloor zij door toedoen van Filips II een eventuele grote politieke invloed op de gebeurtenissen.

Kortom, het verhaal van Margaretha van Parma als vrouw van heel eenvoudige geboorte, die alle belangrijke politieke en culturele facetten van de zestiende eeuw belichaamt, blijft tot de verbeelding spreken. In dit boek wordt die verbeelding heel concreet gemaakt door stuk voor stuk zeer degelijke en bovendien prettig leesbare essays, die een grondige en stevig gedocumenteerde kennis koppelen aan inzicht in haar drijfveren en de wereld waarin zij terechtkwam. Politiek en huwelijkspolitiek, haar bouwpolitiek en de organisatie van luisterrijke hoffeesten, jachtpartijen voor amazones, haar verzamelwoede van exclusieve Aziatische en Afrikaanse voorwerpen en de verkleedpartijen aan het hof: ze komen alle aan bod.

Vanuit een hedendaags perspectief op

cultureel erfgoed blijft Margaretha van Parma echter een buitenbeentje, en dat maakt dit boek ook duidelijk. Alleen al haar naam doet een belletje rinkelen. Neen, niet van de ham, die al sinds de Romeinen bekend is, of van de kaas, die al sinds de middeleeuwen bestaat, maar in haar geval als Habsburgs bezit in Italië. Daar is haar erfenis aan gekoppeld, omdat zij daar de langste periodes van haar leven doorbracht en culturele initiatieven ontplooide. In de Nederlanden was zij een voorbeeld van wat wij nu als steekvlampolitiek van de keizer zouden kunnen omschrijven: een bastaarddochter die in de Europese huwelijkspolitiek van nut kon zijn, een briljant huwelijksfeest van haar zoon in Brussel, tijdens welk stoemelings het Eedverbond der Edelen tot stand kwam – de solide basis van het verzet tegen de politiek van Filips II van Spanje – en de onmin met haar zoon Alexander Farnese, die een groot deel van de Nederlanden militair stevig terug onder Spanje bracht.

Het is een welkome herinnering dat zelfs een vrouw die tot de hoogste politieke regionen behoorde, ondanks haar heel bescheiden afkomst niettemin een pion bleef in mannelijke politieke belangen in de Nederlanden. In Parma daarentegen genoot zij respect als hertogin van een gebied dat in de luwte van de internationale politiek kwam te liggen. Haar vandaag herdenken is, met andere woorden, in het kader van een recensie die quasi op Internationale Vrouwendag geschreven is, een nuttige geheugensteun dat vrouwenrechten toen helemaal anders ingevuld waren. Al was het een bijzonder straffe stoot van Johanna Vander Gheynst om een dochter op de wereld te zetten die een kickstart van jewelste kreeg. Alle latere volksverhalen ten spijt over Karel V en zijn vrolijke omgang met zijn onderdanen was het in dit geval vooral te danken aan het feit dat de 22-jarige vader Karel alle troeven in handen had om de heerser te worden van een rijk waar de zon nooit onderging, en in dat licht schitterde ook de pientere Margaretha.

Johan Verberckmoes

Tanguy Ottomer, *Knokke-Heist. Boulevard Nostalgie***,** Veurne, Hannibal Books, 2024, 176 blz., ill., ISBN 9789464941166, € 35.

Tanguy Ottomer was aanvankelijk gekend als *beroepsantwerpenaar*: hij startte immers in 2007 zijn publieke loopbaan als stadsgids van Antwerpen. Inmiddels is hij verveld tot *beroepsbelg* omdat zijn activiteiten zich niet langer beperken tot de Antwerpse metropool en hij ze dus heeft uitgebreid tot gans het land. De nostalgie waar Tanguy Ottomer het over heeft, wordt gevoed door het feit dat hij als kind zo goed als wekelijks met het gezin van Edegem naar Knokke trok. De vroegere snor van het jaar is geboren in 1981, zodat zijn nostalgie wellicht teruggaat tot midden de jaren 80 en dat dan tot zijn achttiende. Met een gezin van vijf jongens en twee meisjes ga je niet zomaar op reis naar Zwitserland of Spanje. Daarom huurden zijn ouders dan maar een appartement op het Rubensplein in Knokke, aan het Albertstrand, met zicht op zee.

Ottomer legt de nadruk op het feit dat Knokke voor hem eigenlijk het Antwerpen aan zee is, grotendeels ontstaan na een zoektocht naar de rijkere Antwerpse en Brusselse bourgeoisie die haar centen wilde stoppen in luxueuze villa's. Vandaag de dag, ruim 100 jaar later, staan die er nog altijd, zij het dan vooral aan de oostkant van Knokke. De roep die van Knokke een *chique* badplaats heeft gemaakt waar de – vooral Franstalige – *beau monde* toestroomde, heeft uiteraard ook te maken met de grote namen die er voorbij kwamen, vooral in het casino gebouwd door een van de grootste Belgische architecten: Leon Stynen. Tijdens het interbellum was het voor de grote vedetten zonder meer *the place to be* (maar ook in het Frans …): Josephine Baker, Maurice Chevalier, Edith Piaf, Arthur Rubinstein, Ray Ventura, enz. Na de Tweede Wereldoorlog exposeerden er tal van grote kunstenaars: Marc Chagall, Salvador Dali, Max Ernst, René Magritte, Henri Matisse, Panamarenko, Pablo Picasso, Andy Warhol, Ossip Zadkine. Magritte verzorgde enkele jaren na de oorlog overigens de grote ronde zaal met een 360° muurschildering. Maar ook wereldvedetten bleven er optreden en kunstenaars bleven er komen: Georges Brassens, Jacques Brel, Ray Charles, Nat King Cole, Delvaux, Marlène Dietrich, Keith Haring, Frank Sinatra, enz. En dat je tegenwoordig in Knokke-Heist – vooral dan in Knokke – meer dan in andere badplaatsen van de midden- of oostkust nogal wat Frans hoort spreken, is een hardnekkig (Brussels en Antwerps?) relict uit het verleden: voor velen is Frans nog altijd de taal van de hogere klasse, en dus van de centen, het aanzien, *le grand chic*, en ga zo maar door. Naar Knokke ga je niet zomaar, naar Knokke ga je om er gezien te worden. Kent u overigens eender waar in België – of in het buitenland – een pleintje met de (pot)sierlijke naam van *Place m'as-tu vu*? Geef toe, dat is een aantrekkelijker naam dan gewoonweg *Albertplein*! De romanist in mij aarzelt om uitspraken te doen over de kwaliteit van het door sommigen aldaar gehanteerde Frans. Met enige zin voor overdrijving zou ik durven stellen dat ook het Nederlands van sommige ingezetenen of bezoekers verduiveld goed lijkt op het (taalkundige schilderachtige) Beulemans …

Maar het laatste dat wij in de vorige alinea hebben geschreven – de soms meer dan bescheiden Fransdolheid – zegt Tanguy Ottomer nauwelijks iets. Dat hoeft ook niet. Hij weet dat wel, anders zou hij trouwens zijn boek niet hebben gepubliceerd in twee talen. *Knokke-Heist. Boulevard Nostalgie* is niet enkel een titel die zowel in het Frans als in het Nederlands bekt, de tekst wordt gedrukt in twee kolommen, links in het Nederlands, rechts in het Frans. We kennen de achtergrond, en niemand hoeft daar over te vallen.

De auteur heeft zijn tekst ingedeeld in tien thematische hoofdstukjes, alle tien zeer ruim geïllustreerd – zwart-wit zowel als kleur – met vooral oudere foto's. Hij begint met Antwerpen op verplaatsing, waarin hij zijn vroegste jeugdherinneringen van de wekelijkse reizen en het betrekken van een appartement in Knokke vertelt. Vooral tijdens de twee maanden van de zomer leek Knokke hem werkelijk Antwerpen op verplaatsing, met een groot aantal toeristen uit de koekenstad. En dan de klassiekers: al dan niet op het (sport)strand spelen in functie van het weer, fietstochtjes, bezoekjes aan Siska, een zeldzame kartingbeurt, een bioscoopbezoek, babysitten (toen Tanguy wat ouder was) en vakantiejobs.

Het tweede hoofdstukje bevat een superkorte geschiedenis van Knokke, Duinbergen en Heist incluis. De ontwikkeling heeft van een onooglijk vissersdorp geleid tot een geheel met een schitterend natuurreservaat – het Zwin – prachtige architectuur, kortom een unieke badplaats met "een onmiskenbaar karakter".

Vervolgens schetst Ottomer de historie van het bouwen in Knokke, uiteraard van de rijkelijke villa's, maar ook van de luxueuze

“grands hôtels”, van de gebouwen in art deco en modernistische stijl, natuurlijk van het casino met zijn rijke geschiedenis, speeltafels, concerten en dansavonden.

Nadien heeft de auteur het over *Licht, lucht en olieverf* en dus o.a. met name over de vele kunstschilders die Knokke hebben bezocht en/of er hebben gewerkt. En natuurlijk ook over de *stars* die de kuststad hebben aangedaan, inzonderheid in het casino, al dan niet in bekende festivals zoals de Europabeker of Knokke Cup: Adamo, Ann Christy, Jacques Brel, Engelbert Humperdinck, Willeke Alberti, Dionne Warwick, Charles Aznavour en vele anderen.

Ook het traditionele zee- en strandplezier en -vertier komt aan bod, jarenlang in beeld gebracht door de legendarische Photo Hall: de *boules de Berlin*, Moeder Babelutte en Moeder Siska, het uitgaansleven, de Knokse golf en minigolf, tennis, paardrijden, zwemmen … Ooit was er in Knokke zelfs een bescheiden vliegveld, gelegen in het huidige Zwin, zo vertelt Tanguy Ottomer ons, met lijnvluchten van Sabena, KLM en enkele Britse luchtvaartmaatschappijen.

Al bij al heel veel feitjes en anekdotes over de badstad waar koning Leopold III zelfs nog ooit een villa heeft gehad. Mispak u echter niet: van de bijna 180 bladzijden dat het boek dik is, zijn er slechts 37 bladzijden tekst, waarvan dan nog de linker helft van elke bladzijde in het Nederlands en de rechter helft in het Frans. Dat maakt dus in feite dat we qua tekst al bij al te doen hebben met een ietwat uitgebreid artikel van een kleine 20 bladzijden. Het aantal illustraties is dus indrukwekkend groot, nagenoeg 140 bladzijden. En, het weze gezegd en geschreven, ze zijn allemaal goed voorzien van vaak uitgebreide en informatieve bijschriften.

Dit is geen hoogstaande literatuur, en dat zal ook niet de bedoeling van onze rijzige beroepsbelg zijn geweest. Het is wel een aangenaam lees- en kijkboek, netjes ingebonden met een zeer stevige en kleurrijke kaft. De trouwe zowel als de occasionele Knokkebezoeker zal er uiteraard heel veel in herkennen, maar ook heel wat ontdekken over het reilen en zeilen in het verleden, de gewone zowel als de speciale lieden die Knokke hebben bezocht, sommige gebouwen waar hij of zij nu niet langer achteloos zal aan voorbijlopen, enz. Dat alles wordt door Tanguy Ottomer in een zeer toegankelijke taal verteld en beschreven, met warme maar zeker geen misplaatste nostalgie – zoals het een ervaringsdeskundige past. De auteur heeft van bij de aanvang van zijn boek zijn ambitie duidelijk bepaald: indrukken van en herinneringen aan de grandeur en de vakantie uit “de gouden jaren van de mondaine badstad” neerschrijven. Op dat vlak: contract vervuld! Eén enkel minpuntje: het is jammer dat het boek niet werd uitgegeven in een groter formaat, dan zouden de foto’s nog beter tot hun recht zijn gekomen (nu zijn er een aantal bij die vrij klein zijn uitgevallen) en zou de tekst, dan gedrukt in een groter lettertype, voor velen een stuk makkelijker leesbaar zijn geweest.

Alex Vanneste

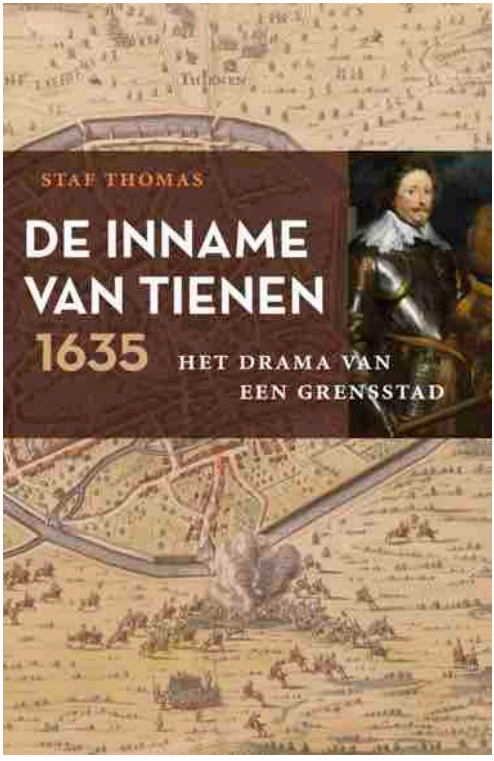

Staf Thomas, *De inname van Tienen 1635. Het drama van een grensstad*. Utrecht, Omniboek, 2023, 239 p., ill.; € 25,99 paperback; € 10,99 e-book.

Tienen 1635 was het grootste trauma uit de al tragische geschiedenis met vele veldslagen en belegeringen van de Spaanse Nederlanden in de 17e eeuw. Het leverde een kleine vermelding op in de Canon van Vlaanderen. De verwoesting van de Brabantse grensstad met het Luikse door troepen van Frederik Hendrik van Oranje en Franse troepen van kardinaal Richelieu is lang herinnerd als een laffe aanval op vrome katholieken. Dat de Spaanse verdedigers van de stad strategische blunders begingen, wordt dan gemakshalve verzwegen. De mythes over de plunderingen, verkrachtingen, moordpartijen en de brandstichting van de stad in het weekend van 9 en 10 juni 1635 (op p. 99 een jammerlijke tikfout met datering in juli) zijn intussen allang ontkracht. Er zijn slechts enkele burgers gestorven, al was de stad effectief grotendeels verwoest. Nog in de 20e eeuw riepen conservatieve Spaanse katholieken de herinnering op aan de meedogenloze vernietiging van kloosters en de ontering van het Heilig Sacrament.

Als oud-stadsarchivaris van Tienen en oud-conservator van het stedelijk Museum het Toreke is Staf Thomas de geknipte persoon om deze grootste gebeurtenis uit de geschiedenis van de kleine Brabantse stad in haar historische betekenis te belichten. Hij doet dat als aanvulling bij het grootse boek dat in 1985 werd gepubliceerd bij een andere herdenking en dat toen de architecturale transformatie van de stad belichtte en de breuklijn in haar bewoningsgeschiedenis. Tienen heeft vandaag de vorm en hier en daar nog het uitzicht van een 17e-eeuwse, barokke stad en dat is het gevolg van de reconstructie na het hooggespannen, hoogst verwarrende begin van de zomer van 1635. In zijn boek wil Thomas de brute overval van 1635 tot haar historische proporties terugbrengen en hij wil duidelijk maken dat de twijfels over wat er precies was gebeurd al onder de tijdgenoten leefden.

In eerste instantie plaatst hij het beleg en de inname van 1635 in een langetermijnperspectief. Een derde van het boek gaat over de voorgeschiedenis. Omdat Tienen een cruciale handelsstad was voor het Hageland, het Haspengouwse en het Brabantse, en onder meer een opslagplaats van graan, was er altijd al een gretigheid van politieke leiders om de stad onder controle te brengen. Dat leidde van in de 16e eeuw tot tientallen kleine belegeringen en plunderingen van de stad, die ook na 1635 doorgingen. In zekere zin hadden de stadsbewoners leren leven met permanente onzekerheid en er hun voorzorgen voor genomen. Het tweede aspect dat Thomas grondig belicht is de internationale politieke situatie. Na de Opstand groeide Brussel immers uit tot een internationaal

diplomatiek centrum van katholieke politieke activiteit tegen oprukkende politieke invloed van het protestantisme, onder meer door de Republiek van de Verenigde Provinciën. Vanuit Brussel gezien vertegenwoordigde Tienen de oostflank die voortdurend aan buitenlandse, protestantse dreiging blootgesteld was. De sluwe katholiek Richelieu die samen heulde met protestanten van de Republiek en Duitse staten om de Habsburgers een hak te zetten was de andere pion die het kleine Tienen de dreiging aanzegde. De lezer dreigt wel eens verloren te lopen in de overvloed aan correcte historische details waarin Thomas dit alles schetst.

In het tweede en grootste luik van het boek geeft Thomas veel ruimte aan eigentijdse kronieken en liederen die de plundering van 1635 probeerden vast te leggen en te beschrijven. In zekere zin is het jammer dat hij niet heeft gepoogd het naakte feitenrelaas van de plundering op die twee junidagen sec weer te geven. Nu moet de lezer het een klein beetje zelf sprokkelen. Allicht is het een verdedigbare keuze om de twijfel over wat er precies is gebeurd al in zijn weergave van de feiten aan de orde te stellen. Maar de lezer moet wachten tot halfweg het boek eer hij of zij te weten komt wat er nu precies in 1635 is gebeurd.

De twee derden van het boek met een analyse van de kronieken en een weergave van nieuwsberichten, spotliederen en dergelijke geven een mooie inkijk in de troebele wat wij zouden noemen berichtgeving in sociale media over de ophefmakende gebeurtenis die in Brussel, Madrid, Parijs en Den Haag en ongetwijfeld in nog andere grote steden druk besproken is in die periode. Thomas heeft ervoor gekozen om de getuigen zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten. Dat gebeurt met een selectie van heel interessante fragmenten en een bijlage met een quasi volledig overzicht van wat er over Tienen in de 17e en 18e eeuw is gepubliceerd. Ook voor het vastleggen van Tienen in het collectieve historische geheugen tot in de 20e eeuw heeft hij aandacht. Het is een rijkgevuld boek dat met veel nuance laat zien dat berichtgeving over een shockerende gebeurtenis van bij de aanvang sterk is gekleurd en daardoor deels verhult wat er werkelijk is gebeurd. Sommige aspecten blijven onopgehelderd. Terwijl we via kadasters de reconstructie van de huizen, de demografie en de sociale situatie kunnen volgen, zoals in de forse catalogus van 1985 is gebeurd, is de mentale schok van een ramp van een heel ander kaliber. Ondanks alle rijkdom van de documentatie had Thomas misschien iets meer moeten durven interpreteren wat dit alles betekende voor de tijdgenoten, want nu wordt dat vooral aan de lezer zelf overgelaten. Dat is een nobel perspectief, maar Tienen 1635 had een dusdanig grote weerklank die misschien net te weinig uit de verf komt.

Johan Verberckmoes

Rens Tienstra, *Duizend jaar doorgegeven – Verkenningen van het gregoriaans in Nederland*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2024, 255 blz., ill., ISBN 978-9-464-550900, € 35.

Toen Rens Tienstra bezig was met zijn doctoraatsthesis "Melodic Variation in Northern Low Countries Chant Manuscripts" moest hij de focus bewaren. Er diende zich een overvloed aan interessant materiaal aan dat hij noodgedwongen ongebruikt moest laten. Nu haalt Tienstra al die losse eindjes weer uit de kast voor een nieuw boek: "Duizend jaar doorgegeven". Daarin beschrijft hij gregoriaanse tradities in Nederland door de eeuwen heen. '*Tradities'* in meervoud, want hij toont niet alleen de evoluties doorheen de tijd aan, maar ook de grote variatie binnen hetzelfde tijdsbestek.

Wetende dat de eerste geschreven sporen van gregoriaanse gezangen meer dan duizend jaar oud zijn en slechts fragmentarisch tot bij ons zijn gekomen, besef je snel dat er nog veel onderzoek nodig is, en we sommige praktijken nooit meer helemaal zullen kunnen reconstrueren. Ook in Nederland is gregoriaans pluriform immaterieel erfgoed. Er is niet één uitvoeringspraktijk of juiste partituur. Er zijn veel vocale verschillen, invloeden van binnen en buiten, van over de zee en vanuit het zuiden. En dus moeten pogingen om het gregoriaanse erfgoed te borgen door het al zingend door te geven niet worden gefnuikt door een al te rigide benadering vanuit één traditie of reconstructie. Maar daarmee springen we al meteen naar de conclusies van de auteur aan het einde van zijn boek. Laten we even door de verschillende hoofdstukken fietsen.

Utrecht speelde een sleutelrol in hoe gregoriaans in Nederland werd gezongen, en is dus ook erg aanwezig in dit boek. Tot 1559 behoort zowat alles boven de rivieren tot het bisdom Utrecht (en een stukje Münster).

De eerste bronnen tonen vooral tekst met hier en daar 'neumen', geheugensteuntjes voor de kloosterlingen die de gezangen mondeling overgeleverd kregen. De latere invoering van de notenbalk had niet te onderschatten consequenties: het einde van de microtonale intervallen, minder nuances in ritme en meer uniformiteit in de uitvoeringspraktijk. Bovendien kan je met een echte partituur veel sneller muziek aanleren én zelfstandig instuderen.

Een woord is een betekenisvolle klank. Dat is een nuance die we moeten begrijpen om mee te zijn met de beleving van de middeleeuwse liturgie. Het woord is wat je hoort. Een geschreven woord is enkel een 'teken' van een woord. 'Ceci n'est pas un mot.' Net zoals een kaart niet het landschap zelf is. Zo is een evangelarium een 'teken' van Gods woord, en wordt het als dusdanig bewierookt en in processies meegedragen. Aan de hand van het Liber Generationis (de stamboom van Jezus) legt Tienstra uit wie wat zong tijdens welke liturgie.

Net zoals elders in Europa werden in Nederland heel wat 'vitae' geschreven, hagiografieën van lokale heiligen. Op basis daarvan ontstonden 'historiae', officies, waarin die heiligenlevens werden gezongen. Er waren de alom bekende missionarissen zoals Bonifatius en Willibordus, maar ook mindere goden zoals Jeroen van Noordwijk. Aan die heiligenverering hingen heel wat praktijken vast, zoals de stichting van een eigen kerk (of meerdere kerken als de promotie goed werd gevoerd), het verdelen en vereren van relieken. In het beste geval werd een kerk met het reliek van een populaire heilige een bedevaartsoord. En alles werd begeleid door gregoriaans, lokaal gecomponeerd, soms gebaseerd op bestaande melodieën, soms helemaal nieuw, soms iets tussenin.

Een andere praktijk die wij niet meer kennen, is het 'liturgisch spel'. Belangrijke bijbelteksten werden al zingend ook aanschouwelijk voorgesteld. Tienstra beschrijft een gezang (of liever: een ineengeknutselde verzameling gezangen) uit een missaal uit Hellum, waarin de vrouwen naar Christus' graf gaan, zien dat de steen is weggerold, door een engel worden aangesproken, teruggaan naar de apostelen die op hun beurt naar het graf hollen en het lege graf ontdekken. Niet alleen de te zingen teksten zijn opgetekend, maar ook wie welke rol op zich moest nemen (de vrouwenrollen werden gezongen door priesters die een hoofddoek omsloegen) en waar in de kerk welke scène moest worden uitgebeeld. Toch is dit (nog) niet echt theater - dat komt later - maar een onderdeel van de liturgie.

Lamentaties of klaagzangen zijn bij uitstek een interessant onderzoeksgebied. Zij werden maar één keer per jaar gezongen (tijdens de Goede Week) en waren veelal solistisch (en dus muzikaler veel meer uitgewerkt). Bovendien werden in Nederland enkele lamentaties teruggevonden die ouder zijn dan de internationaal verbreide lamentatietoon die na het concilie van Trente ingang vindt. Waar gregoriaanse melodieën door de band bescheiden en 'braaf' zijn, nodigen de teksten van Jeremia uit tot wat meer dramatiek. Onderzoek doet zelfs vermoeden dat de solist op basis van genoteerde slotformules mocht improviseren – een beetje zoals een jazzmuzikant op een 'standard' improviseert.

Heel wat inzichten krijgen we ook uit het onderzoek van pontificalia, dat zijn liturgische boeken die werden gemaakt voor een bisschop. Vaak is een pontificale als object al een juweeltje, zoals het exemplaar dat toebehoorde aan David van Bourgondië. Die bastaardzoon van Philips werd door zijn vader op de bisschopsstoel van Utrecht gezet om een einde te maken aan een eindeloze twist tussen bisschoppen en tegenbisschoppen, waarin ook Rome voortdurend van kamp wisselde. Op de meeste teksten in zo'n pontificale staat geen muziek – de bisschop zelf hoefde namelijk niet zo vaak te zingen. Maar er zijn wel unieke gezangen teruggevonden voor bepaalde handelingen en wijdingen die enkel een bisschop mocht doen – denk aan de inwijding van een altaar of een kerk – die wel muzikaal helemaal zijn uitgewerkt. En aangezien bisschoppen een internationaal netwerk hebben, kan je ook in hun pontificalia de verschillende (niet Nederlandse) invloeden onderzoeken.

Eeuwenlang kwam en ging de pest als een weerkerende gesel door Europa. Het werd ervaren als Gods engel die de wereld sloeg. Er moest dus veel gebeden en gezongen worden om weer in Gods gunst te komen. Zo ontstonden noodgezangen, tropen, pestmissen en processionalia (processiegezangen). Paus Clemens VI zelf stelde een reeks lezingen, gebeden en gezangen samen om de ziekte te bestrijden, terug te vinden in het schitterend verluchte Utrechtse 'Hoyamissaal'.

De Moderne Devotie is een spirituele beweging die binnen de katholieke kerk opkwam aan het einde van de 14e eeuw. Kapittels werden opgericht: zowel geestelijken

als leken vormden gemeenschappen die leefden volgens dezelfde regel. Elk met zijn eigen gregoriaans, dat heel bewust afweek van dat van de andere kapittels.

Uit diezelfde kapittels en devote kloosters zijn 'handleidingen' overgeleverd bij het overlijden van een broeder of een zuster. De begeleidende gezangen bij een sterfbed werden tot in detail voorgeschreven, ook wie aan het sterfbed mocht staan en wie zich van de dagelijkse plichten moest blijven kwijten. Alle gezangen pendelen tussen de angst voor het oordeel en het vagevuur, en het vertrouwen op voorsprekers bij de Heer, zoals Maria, engelen en heiligen.

Burgers probeerden hun zielenheil te winnen (te kopen…) door rijkelijk versierde gradualia en andere zangboeken te laten maken voor een convent. Hun beeltenis, wapenschild, hun hele familie en hun patroonheilige werden onder de partituur afgebeeld, zodat de zingende kloosterlingen hen in gedachten zouden houden.

Tienstra trekt in een volgend hoofdstuk de vergelijking tussen het schilderij 'Johannes de Evangelist op Patmos' van Jeroen Bosch en de heiligenfeesten in 's-Hertogenbosch, met name die van Sint-Jan. Net zoals een veelluik of retabel in de beeldende kunst werden er ook in de liturgie niet minder dan vijf dagen aan Sint-Jan gewijd, elk met eigen officiegezangen. De feestdagen werden in de kalender symmetrisch rond de belangrijkste naamdag gepland.

De Tachtigjarige Oorlog betekende bijna het einde van het gregoriaans in Nederland. Als er in clandestiene huiskerken nog gregoriaans werd gezongen, was de invloed van de door Spanje heroverde Zuidelijke Nederlanden in de muziek heel aanwezig. Nadien, als katholieke liturgie weer in het openbaar mocht worden beleefd, werd het gregoriaans wel in ere hersteld, maar nam een fundamenteel andere plaats in. Vóór de 'troebelen' was gregoriaans het fundament voor nagenoeg alle nieuwe composities. Nu was het omgekeerde waar: componisten als Dumont of Nivers schreven 'neogregoriaans' met maatsoorten, tempoaanduidingen, kruizen en mollen, … Velen omschrijven deze periode als 'het graf van het gregoriaans'. Tienstra breekt een lans voor deze nieuwe muziek, als een volgende stap in een muzikale evolutie, die ook gepaard ging met een belangrijke democratisering: voortaan was gregoriaans niet meer voorbehouden voor geleerde geestelijken, maar deed het zijn intrede in de burgerlijke samenleving.

In de tweede helft van de 19e eeuw kwamen heel wat oude Nederlandse handschriften in musea terecht. Er woedde in Europa een hevige discussie over 'het juiste gregoriaans' dat teruggreep naar de oorspronkelijke gezangen (ad fontes), waarin het Vaticaan de toon zette en uitgevers monopolies verdedigden. Ook in Nederland werd in het 'Sint-Gregoriusblad' stevig heen en weer gescholden. Maar er was weinig aandacht en kennis over de eigenheid van het middeleeuwse Laaglandse streekeigen gregoriaans. De eerste die het weer bestudeerde (en voorzichtig durfde te promoten) was mgr. J.J. Graaf, directeur van het Bisschoppelijk Museum in Haarlem. Hij pleitte voor het bestaansrecht van verschillende lokale varianten van het gregoriaans.

Het laatste hoofdstuk is een samenvatting van het hele boek, door de neerslagen van één gezang (Haec Dies) over bijna duizend jaar te vergelijken, van de 10e-eeuwse Codex Einsiedeln over het oudste 'Nederlandse' antifonale uit Utrecht uit de 12e eeuw, tot het vandaag wijdverspreide Graduale Triplex uit 1979. De auteur besluit met de Kierkegaardse wijsheid dat het leven naar achteren moet worden begrepen, maar naar voren geleefd, en houdt daarmee een pleidooi door het borgen van de gregoriaanse traditie(s) door het blijven zingen van de eeuwenoude muziek…

'Duizend jaar doorgegeven' is een schitterend werk dat elke liefhebber van gregoriaanse muziek graag in zijn boekenkast

heeft staan. Maar je moet het wel met de juiste verwachtingen ter hand nemen. De ondertitel zegt eerlijk waar het op staat: ‘verkenningen van het gregoriaans in Nederland’. Niet ‘de Nederlanden’. Hoewel de Zuidelijke Nederlanden her en der wel ter sprake komen, ligt de focus echt wel op het Noorden.

Je hebt bovendien wel wat voorkennis nodig om het boek vlot te kunnen lezen. Want wat niet in de samenvatting hierboven staat, zijn de musicologische analyses die Tienstra telkens maakt van de gezangen die een hoofdstuk illustreren. Hij voorziet een verhelderende ‘verklarende woordenlijst’, maar het lijkt me voor iemand die niet thuis is in het jargon van gregoriaanse muziek een stevige kluif.

Toch is het ook voor niet-musicologen interessante lectuur, omdat het boek inzicht biedt in een onderbelicht aspect van gregoriaanse muziek: de lokale composities en variaties in de liturgie. Het idee van gregoriaans als universele eenheidsworst is hiermee definitief van de baan. Door voortdurend de brug te slaan tussen oude, kostbare manuscripten en zangpraktijk, toont Tienstra ook aan hoe materieel en immaterieel erfgoed vaak met elkaar verstrengeld zijn.

Tienstra’s vlotte, verhalende pen en de rijkelijke illustraties tenslotte trekken je mee doorheen het boek, zelfs wanneer het echt technisch wordt.

Jan Pandelaers

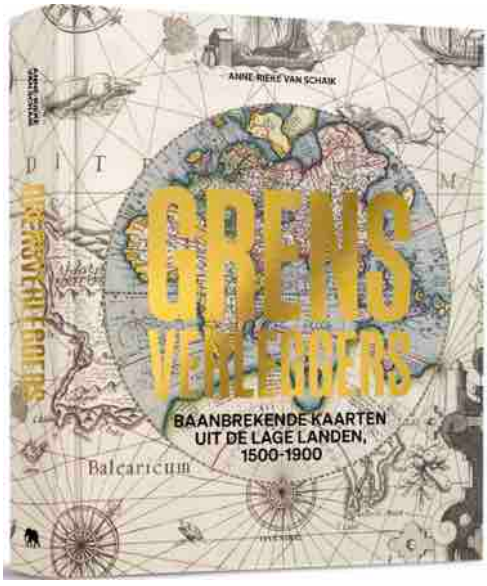

Anne-Rieke van Schaik, *Grensverleggers. Baanbrekende kaarten uit de Lage Landen, 1500-1900***,** Veurne, Hannibal Books, 320 p., ill, ISBN 978 94 6466 611 3, € 60.

Ik ben dol op kaarten. Ik bedoel stafkaarten, landkaarten, blinde kaarten, topografische kaarten en dus ook atlassen en wereldbollen. In mijn werkkamer hangt een fel ingekleurde wereldkaart. Elke dag staar ik ernaar. Vaak doe ik mijn ogen dicht en voel me terug in één van de landen waar ik heb vertoefd. Tegen de poten van mijn bureau staat er nog een geplastificeerde versie die ik altijd bij de hand heb. Ik geniet als ik naar de wereld kijk. Hier leef ik en daar en daar heb ik die en die ontmoet. Hoe zou het met hem zijn? Met haar? Hoe zou Monir Hassanzai in Afghanistan overleven? Hij was mijn gids en tolk in Kunduz tegen de grens met Tadzjikistan. Hij vreesde voor zijn leven onder de taliban. Hij vroeg me wat de westerse strategie was voor de duizenden Afghanen die tolken en in konvooien meetrokken naar de oorlogsgebieden. Hoe zou Evelyn Milian Ferrer haar leven slijten op Cuba, waar momenteel een gebrek is aan alles? Zij leerde

me Cuba ontdekken. En hoe zou Sokan Nalen de tijd verdrijven in Pnom Penh? Zij vertelde me hoe haar ouders in Cambodja werden uitgemoord onder het regime van Pol Pot. Kaarten voeren me altijd terug.

Even verzot ben ik op historische kaarten. Ik treur nog altijd om een atlas van 1901 die mijn vader me had nagelaten. Het boek is in een woningbrand vernield. Ik kon er uren in blokken. Daar heb ik geschiedenis geleerd. Na elke oorlog werden hele gebieden herschikt en hele bevolkingsgroepen verplaatst. Dat heeft geduurd tot na de Tweede Wereldoorlog. Toen had men eindelijk begrepen dat elke oorlog een volgende uitlokt en werd de verliezer Duitsland recht geholpen met het Marshallplan.

De atlas die voor me ligt, heet heel toepasselijk 'Grensverleggers. Baanbrekende kaarten uit de Lage Landen 1500-1900'. De kaarten getuigen van zowel glorieuze passages als zwarte bladzijden uit het verleden van onze contreien, van de strijd tegen het water en van de Tachtigjarige Oorlog, maar ook van de koloniale expansie van vooral de Verenigde Provinciën en van de Belgische onafhankelijkheidsstrijd. De Zuidelijke Nederlanden laten zich opvallend kennen in het boek met de pionierende cartografen Gerard Mercator en Abraham Ortelius.

De atlas is een uitnodiging om de eigen wereld te verkennen. Zo leer ik dat in de middeleeuwen de grootste steden in Vlaanderen lagen. Gent – waar ik getogen ben – was de grootste, daarna kwam Brugge als doorvoerstad. Vlaanderen en nadien Brabant behoorden toen al tot de dichtstbevolkte streken van Europa. De steden waren autonoom met vooral koopmansfamilies net als in Italië. Vanaf de zestiende eeuw verschuift het zwaartepunt naar Antwerpen, maar de Scheldestad zal al tegen het einde van de eeuw Amsterdam moeten laten voorgaan na de inname door de Spaanse troepen en de sluiting van de Schelde in 1585. In die tijd had de Tachtigjarige Oorlog plaats die in 1648 werd beslecht met de Vrede van Münster, die de scheiding tussen Nederland en België definitief maakte.

In het boek zijn er prachtige vergezichten van Antwerpen, waaronder een uitvouwbare kaart van de stad in haar glorietijd, maar ook nieuwsprenten. Dat waren 'periodieken' met portretten van belangrijke figuren, zichten op zeeslagen of belegeringskaarten en tijdingen en verslagen. 'Vers van de Pers' heet dat in het boek met de nadruk op de strijd om de Schelde. Mettertijd komen ook de zeereizen in beeld van de ontdekkingsreizigers die de Amsterdamse kooplieden grote rijkdommen verschaften. Heel wat kaarten en prenten zijn gewijd aan die nieuwe wateren en werelden, aan het koloniseren en domineren.

Tussenin in 1583 wordt de 'Leo Belgicus', de Belgische Leeuw, opgevoerd, dat is de Romeinse benaming voor het noordelijke Gallië tussen de Seine en de Rijn. De imposante leeuw staat in het boek herhaaldelijk afgebeeld. Hij omvat zowel de Verenigde Provinciën (het huidige Nederland) als de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België). Hij staat symbool voor de eensgezinde Nederlanden, die ooit zijn gescheiden en nooit zijn verenigd, op een ongelukkige periode na.

In de laatste vijftig bladzijden kom ik weer thuis in de wereld, in de rafelige atlas die mijn vader me had nagelaten. Daarin waren enkele gebieden nog niet ingekleurd want nog niet verkend. Ik bekijk de eerste afbeeldingen. Het was niet nodig om de hele wereld af te reizen om er een concept van te hebben. Naarmate we verder trokken ontstond er een wereld van verschil. We hebben nu Google Earth, waarmee elk stukje aarde in pixels is vastgelegd. Er zijn niet langer mythes over verre oorden of vreemde volkeren. De grenzen van de aarde worden niet langer telkens opnieuw verlegd.

Dirk Tieleman

Johan Vencken en Erwin Alsteens, *Moeder van Halle. Het verhaal van Onze-Lieve-Vrouw van Halle en haar processie*, Halle, Percival Books, 2024, ill., ISBN 9789464988918, € 40.

In 2024 vierde Halle de 150e verjaardag van de kroning van het genadebeeld in de basiliek dat al eeuwen talloze bedevaarders aantrekt. De kern van de studie is de licentiaatsverhandeling van Johan Vencken die hij in 1999 maakte bij Stefaan Top (KU Leuven). De titel van het boek verraadt dat de processie – of beter: de processies – met het genadebeeld in Halle centraal staat. Die processie kent een lange geschiedenis vanaf de dertiende eeuw. Voor de eerste keer wordt alle bestaande informatie daaromtrent bijeengebracht in een lovenswaardige monografie. Voor alle duidelijkheid: de bedevaarten naar Halle blijven onbesproken.

Over de processies bestaan heel wat bronnen, maar de auteur beperkt zich tot de uitgegeven bronnen: de historische boeken van Lipsius en Maillard en de talloze artikels in het de *Gazet van Halle* en *Kerk & Leven*, het zogenaamde parochieblad. Voor de laatste decennia doet de auteur een beroep op orale bronnen. Archiefonderzoek is er niet aan te pas gekomen.

Het boek opent met een overzicht van de kerkelijke en de wereldlijke geschiedenis van Halle. Op de oudste periode kom ik later terug. In dat eerste deel zoomt de schrijver ook in op het genadebeeld en de legenden. De auteur wijst erop dat het bronnenmateriaal schaars is en voor interpretatie vatbaar, maar hij probeert toch een plausibel verhaal op te bouwen. Het leeuwendeel van de studie is gewijd aan de geschiedenis van de processie van Onze-Lieve-Vrouw van Halle. Het begin wordt in de dertiende eeuw gesitueerd en de traditie bestaat tot op vandaag.

In 1874 wordt het beeld gekroond, maar de lezer krijgt geen context: wat is zo een kroning en waarom gebeurt het? De negentiende-eeuws kroningen gebeuren bovendien in een specifieke kerkpolitieke context. Links en rechts sluipen er onzorgvuldigheden in het algemene kader dat de auteur hier en daar wel aanreikt. Zo dateert de oudste Mariadevotie niet van de vijfde eeuw (p. 80), maar van het einde van de vierde eeuw. En op p. 32 wordt beweerd dat de meeste relieken in de middeleeuwen vals zijn en dat is toch een beetje kort door de bocht.

Ik wil nu inzoomen op vier problematische bladzijden van het eerste onderdeel van het eerste hoofdstuk, getiteld ‘Het begin van de kerstening’ en ‘De Keltische voorgeschiedenis en de kerstening van Halle’ (p. 19-23). De auteur baseert zich hiervoor op de nog steeds populaire, maar volledig achterhaalde boeken van Machiels-Valgaerts, Milis en de Reu. Zij doen op hun beurt een beroep op religiehistorische en volkskundige studies van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, waarin de zogenaamde comparatieve theorie overheerst: de christelijke cultusplaatsen, alsook riten en feest(dag)en zijn een kerstening van Keltische en Germaanse voorlopers.

De schrijver (en de boeken waarop hij zich baseert) hebben het over het Keltisch-Germaans erfgoed, een begrip dat bij ons vaak wordt gebruikt om te verwijzen naar het prechristelijk erfgoed. Maar is die terminologie nog accuraat, gezien de Kelten al zeven à acht eeuwen waren verslagen toen de kerstening plaatsvond in onze contreien? Over de oorspronkelijke Keltische of Germaanse laag ging daarna eerst een Romeinse laag overheen en vervolgens een Germaans-Frankische laag. Wat bleef er dus over van het oorspronkelijke Keltische of Germaanse erfgoed op het ogenblik van de kerstening? De schaarse Keltische elementen in ons erfgoed – als die er zouden zijn – danken we eerder aan de Ierse monniken. Het Germaans-Frankische erfgoed kon waarschijnlijk wel nog overleven, al blijft het de vraag in welke mate we dat in ons christendom terugvinden. Dat moet nog steeds worden aangetoond. Momenteel kunnen we bij ons van geen enkel feest of zelfs van geen enkele cultusplaats zeggen dat er een Keltisch of Germaans precedent was.

Overigens valt volgens Herman Clerinx en Lauran Toorians het onderscheid tussen Kelten en Germanen archeologisch bij ons niet te maken. Er was een La Tène-invloed, maar die vind je ook in meer uitgesproken Germaanse regio's. Onze gebieden waren meng-, want grensgebieden. Het enige aantoonbare onderscheid tussen Kelten en Germanen is taalkundig. Het lijkt erop dat onze streken in hoofdzaak Keltischtalig waren, al was er kennelijk kort voor de Romeinse inval ook een Germanisering bezig.

Bijgevolg komen de voorbeelden van Johan Vencken, die hij ontleent aan Machiels-Valgaerts, sterk onder druk. Bijvoorbeeld de verwijzing naar Sint-Maarten als de belichaming van de Keltische god Lug. Lug is bovendien geen luchtgod maar een zonnegod of lichtgod (*lug* / *lux* / licht). Het klopt ook niet dat de viergodenzuilen stonden op plaatsen waar later een Martinusheiligdommen kwam. Dat de viergodenzuilen een Keltische invloed vertonen, wordt door Claude Sterckx onderbouwd, maar die invloed dateert uit de Gallo-Romeinse tijd en heeft niets met Sint-Maarten te maken. Hetzelfde geldt voor de verwijzing naar Sint-Gertrudis: op het ogenblik dat haar devotie populair wordt, is er van Keltische en Germaanse invloed geen sprake meer. Wat de 'oude' auteurs vermelden – en in dit boek wordt overgenomen – over de Kelten en de aardmoeder, oermoeder en Moeder Natuur is gefantaseerd in de tachtiger jaren van de voorbije eeuw in New Age – en daarvoor al in Wiccakringen. Idem voor Vrouwe Holle.

Dat er in Halle een Romeinse nederzetting (villa?) was, is best mogelijk. Maar dat bewijst niks, want die waren er overal, zeker in vruchtbare gebieden. In populaire studies heeft men die schakel echter nodig om vlot de overschakeling te kunnen maken tussen de Keltisch-Germaanse wereld en de vroeg-middeleeuwse, christelijke cultuur.

Het is jammer van deze enkele bladzijden die de auteur überhaupt niet eens nodig heeft, want het boek gaat over de processie(s). De tijd die in deze bladzijden is gekropen had de auteur beter gestoken in enkele overblijvende raadsels. Geregeld noteert hij dat er voor dit en dat probleem nog meer onderzoek nodig is en ik zou er nog een bijkomende onderzoekspiste aan toe willen voegen: het verhaal van de schenking van het genadebeeld door Elisabeth van Hongarije wordt terecht afgedaan als een legende. Maar dat betekent niet dat het om een gefantaseerd en dus waardeloos verhaal gaat, want dat wordt nu gebruikelijk onder een legende verstaan. Wat wilde de auteur er toen wel mee zeggen?

Ten slotte. De kaft van het boek vermeldt de naam van de fotograaf, Erwin Alsteens. Hij is verantwoordelijk voor de mooiste foto's van het genadebeeld die ik tot nog toe gezien heb. Daarnaast levert hij mooie details van de basiliek en prachtige beelden van de recente processies. Laat bovendien de kritiek op de vier pagina's over Kelten en Germanen de waarde van het boek over de geschiedenis van de processie niet in de weg staan.

Hans Geybels

Frederic Vermeulen, *De heks van Gottem. Het waargebeurde verhaal van Tanneke Sconyncx verteld door haar afstammeling van de elfde generatie*, Lannoo, Tielt, 2024, 239 p., ISBN 978-94-014-1628-3, € 24,99; e-boek € 13,99.

Er zijn wel meer schrijvers-historici die in hun eigen familieverleden duiken om de geschiedenis van een familielid opnieuw onder de aandacht te brengen. Het gaat dan zowel om iemand wiens heldendaden eruit springen. Of wiens daden niet strookten met wat als juiste houding wordt gezien. Heel wat anders is het wanneer een auteur tot 450 jaar in de geschiedenis moet teruggaan om een stuk van zijn familiegeschiedenis te schrijven. Toch is het precies dat wat Frederic Vermeulen met voorliggend boek heeft gedaan. Ook al is dit verhaal op een merkwaardige manier tot stand gekomen. De auteur is gewoon hoogleraar economie en heeft in de praktijk niks met geschiedenis te maken. Maar de vrijgekomen

tijd tijdens de Coronapandemie zette hem ertoe aan om zijn stamboom te onderzoeken en onverwacht stootte hij op de merkwaardige geschiedenis van een zijn voorouders. Anna De Coninck werd rond de eeuwwisseling van de zeventiende eeuw van hekserij beticht. Ze bezweek uiteindelijk onder de tortuur. Anna, of Tanneke Sconyncx zoals ze beter is gekend, blijkt uiteindelijk de over(x9)grootmoeder – zoals hij het zelf schrijft – te zijn.

Vermeulen heeft niet gekozen voor een zuiver historische beschrijving van de feiten. Daarvoor kun je vooral terecht bij de artikelen van historicus Jos Monballyu die het gerechtelijke dossier dat zich in het Rijksarchief van Gent bevindt, heeft bestudeerd en beschreven. Vermeulen koos voor historische fictie, met dien verstande dat de non-fictieve Tanneke en de gekende feiten tegen de historische achtergrond werden geprojecteerd zonder afbreuk te doen aan hoe de werkelijkheid er toen naar grote waarschijnlijkheid uitzag. En dat is een zeer goede keuze gebleken. De auteur kon niets toevoegen aan de bijdragen van Monballyu, maar zorgde door de fictionalisering van deze biografische geschiedenis tot een veel grotere verspreiding van de kennis over de heksenvervolging die in Vlaanderen en bij uitbreiding over West-Europa woedde. Neen, het werk zal niet op de academische boekenplank van historici terechtkomen, maar het zal juist een subliem vulgariserend verlengstuk zijn van die verschrikkelijk periode in de nieuwe tijd. Waarmee nog maar eens moet worden gezegd dat de heksenvervolging en -verbranding vooral een fenomeen zijn die zich na de middeleeuwen voordeden. In een tijd van grote uitvindingen en spectaculaire ontdekkingen.

Vermeulen vertelt het verhaal van Tanneke vanaf haar huwelijk met Thomas Van der Meulen. Het eerste deel begint eerder schokkerig en kent grote sprongen in de tijd. Het tweede gedeelte daarentegen loopt werkelijk als een trein. Het is dan ook dat deel dat het beste is gedocumenteerd in de bewaarde procesverslagen. Naast de feitelijke verslagen slaagt de auteur er ook uitstekend in om het beeld en de sfeer te scheppen van de aanklacht, de ondervraging, de tortuur met de halsband en de driepikkel. Alhoewel de gesprekken en gedachten gefingeerd zijn, geven ze toch een mooi beeld van de gemoedstoestand van de mensen aan het begin van de zeventiende eeuw die te maken hadden met heksenvervolging. Tanneke had de pech in een landelijke streek te wonen toen de vervolging in Vlaanderen op een hoogtepunt was. Dat alles tegen een achtergrond van politieke instabiliteit en religieuze onzekerheid (katholieken tegen calvinisten) ten gevolge van de voortdurende godsdienststrijd die er op dat ogenblik heerste. Voeg daarbij alle ingrediënten die van een vrouw een heks konden maken (zwarte magie, metamorfose, transvectie, satanisme) in een wereld die duidelijk antifeministisch

was. Laster en hebzucht leiden dan snel tot deze toestanden. Is het toeval dat Hubrecht de naam van Tannekes kwelduivel en neef zo sterk op het woord hebzucht lijkt?

Zoals reeds aangehaald, de grote verdienste van dit werk ligt in het feit dat Vermeulen deze ernstige historische feiten op een verstandige en erg leesbare manier kon vulgariseren zonder afbreuk te doen aan de misselijk makende vervolgingen die in Vlaanderen hebben plaatsgegrepen. Daardoor kon hij die vervolgingen voor het grote publiek tastbaar maken en tegelijkertijd ontdoen van de mythevorming die rond dit kwalijke fenomeen is ontstaan. Antigif tegen bijvoorbeeld de ongebreidelde fantasie van meesterverteller Dan Brown die met diezelfde historisch feiten een loopje neemt door verdraaiingen en overdrijvingen. Aan deze verleiding heeft Vermeulen met brio kunnen weerstaan.

Vermeulen toont ook nergens een moraliserend vingertje, waarschijnlijk zich wel terdege bewust van de afstand in tijd en – hoe vreemd het ook moge klinken – dat een zelfs een heksenproces werd gevoerd volgens de wetmatigheden en omstandigheden van die tijd. Parate kennis van dat tijdvak is daarom haast een must om de gebeurtenissen juist te kunnen inschatten. Tortuur is in onze maatschappij onbegrijpelijk, maar was toen een aanvaard en geëigend middel om tot waarheid door te dringen binnen een gestructureerd en aanvaard rechtssysteem. Wat wij nu onmenselijk vinden, was dat niet op dezelfde manier aan het begin van de zeventiende eeuw. Moeten we Tanneke eren en in ere herstellen, ja zeker, maar we mogen Hubrecht ook niet zomaar veroordelen met de normen van de eenentwintigste eeuw? En toch, zijn willekeur en machtsmisbruik vandaag niet ook nog aanwezig?

Ook op gebied van taal is *De heks van Gottem* een keurig verhaal, in het begin misschien iets wat houterig, maar naarmate de spanning toeneemt steeds sterker en overtuigender, al denk ik niet dat ze in het 17e-eeuwse Tielt *zwanzen* gebruikten. Daarvoor lag dit West-Vlaams stadje net iets te ver van Antwerpen.

Paul Catteeuw

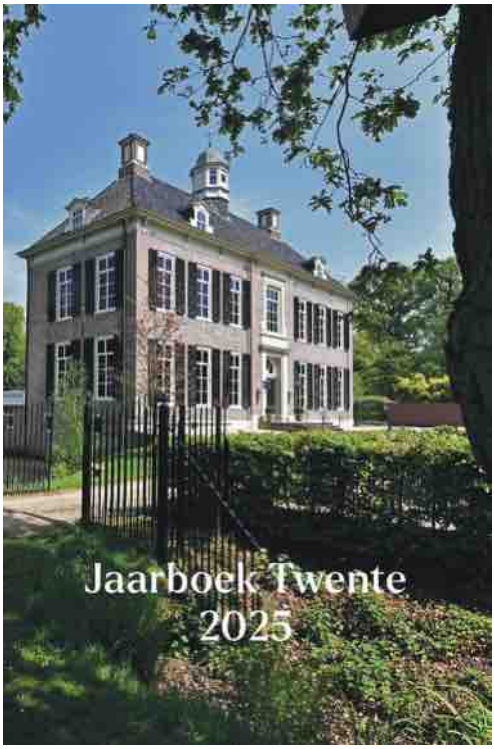

-, *Jaarboek Twente 2025*, jaargang 64: Stichting Nedersaksische Uitgeverij, Haarle: 2024

160 p. ISBN 978-90-71517-71-6, € 21,95

"Twente heeft een heel sterke identiteit, een eigen voetbaltrots, een eigen taal, een eigen geschiedenis die afwijkt van de Nederlandse". (p.70) En: "Twente doet zichzelf tekort. Het verdient een veel sterkere cultuurhistorische infrastructuur". (p.68) Op basis van deze gedachte koos de redactie van het Jaarboek Twente voor de editie 2025 voor het thema 'Hoe gaat Twente met zijn verleden om?'.

Het Jaarboek bevat een aantal meer reguliere bijdragen over bijvoorbeeld de markeboeken van Twente, loodjes uit het Twentse stoomtijdperk en een nieuwe oude kaart van Oldenzaal. Daarnaast bieden vier bijdragen een reflectie op met name de organisatiestructuur op het gebied van Twents erfgoed en cultuurhistorie op lokaal, stedelijk of regionaal niveau, en sluiten daarmee specifiek aan op het jaarthema.

De hierboven aangehaalde citaten zijn uit een interview met Bert de Vries, voormalig directeur van het Historisch Centrum Overijssel. Hij geeft aan dat er in het recente verleden initiatieven zijn ontwikkeld voor een Twents archief en voor een leerstoel Twentse geschiedenis. Deze initiatieven hebben het niet gehaald omdat het niet lukte om van alle gemeenten in Twente steun te krijgen. En volgens De Vries lijken ook de diverse historische verenigingen het gezamenlijk belang van deze overkoepelende initiatieven niet in te zien.

De bijdrage van John van Zuidam bevat een vergelijkbaar betoog. Hij maakt ook duidelijk dat we voor het ontstaan van aandacht voor natuur- en cultuurhistorie op Twents regionaal niveau zeker 100 jaar terug in de tijd moeten. Tussen 1905 en 1935 werden de Vereniging Oudheidkamer Twente, regionaal natuurmuseum Natura Docet en Museum Oud Twente opgericht. De Oudheidkamer Twente en Natura Docet bestaan nog steeds, maar hebben weinig slagkracht omdat ze grotendeels op vrijwilligers en incidentele subsidies steunen.

Maar wat is er dan wel in Twente? Lokaal gezien zijn er ruim 40 instellingen die zich bezighouden met heemkunde en lokale geschiedenis. In de bijdrage ´Erfgoed Almelo kent vele beschermers´ schetst Peter van der Molen de naoorlogse georganiseerde inzet ter bescherming van historische panden in Almelo in tijden van wederopbouw en woningnood. "Met name gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw is veel erfgoed voor Almelo verloren gegaan, maar door de inbreng van vooral particulier initiatief is er ook nog veel behouden." (p.107) Vandaag de dag zet de stichting Historische Kring Stad en Ambt Almelo dit met 400 donateurs voort door zich in te zetten voor het stedelijke (im)materieel

erfgoed. Daarbij hanteren ze ‘kennis, samenwerking, maatschappelijke betrokkenheid en oog voor schoonheid van de stad’ als kernwaarden. De samenwerking krijgt vorm in het Platform Cultureel Erfgoed Almelo.

Daarnaast telt Twente circa 35, vooral lokaal georiënteerde musea. Aukje Kommendijk en Guus Goorhuis zetten in hun bijdrage negen van die Twentse musea op een rij. In de musea zijn veel ‘zeer gemotiveerde’ lokale vrijwilligers actief. De bezoekers lijken overwegend toeristen te zijn. Bij de musea ligt de focus primair op het verhaal van de eigen specifieke locatie. Er is nauwelijks afstemming tussen de musea onderling en weinig oog voor de regionale context.

Tot slot kunnen we nu proberen de centrale vraag van het Jaarboek te beantwoorden: hoe gaat Twente met zijn verleden om? We zien dat er sprake is van lokaal initiatief en dat vrijwilligers zich inzetten voor de lokale cultuurhistorie. Veel Twentenaren gaan dus actief met hun verleden om. Er liggen kansen om van daaruit te komen tot een stevige cultuurhistorische ondersteuningsstructuur op regionaal niveau. Bert de Vries zegt daarover: “Daartoe moet je ook een netwerk van onderop knopen, waarbij iedereen zich thuis voelt. (...) Zo kun je in Twente druk van onderop organiseren, die helpt om de politiek eindelijk te overtuigen.” (p.73) In deze editie van het jaarboek is helaas geen expliciete aandacht voor het Twents als levende en dynamische drager van de cultuurhistorie. Want juist taal is nu misschien wel de belangrijkste verbinder op regionaal niveau. ‘Bewaarn, begriepn en vedan goan’ heet dat op z’n Twents.

Wim Burggraaff